

Voorwoord

Enige tijd voor 4 mei 2012 ontstond er ophef over het volgende gedicht van Auke de Leeuw. Dit gedicht was in eerste instantie uitgekozen om voorgelezen te worden als scholierengedicht op de Dam tijdens de jaarlijkse Dodenherdenking. De Leeuw noemt in het gedicht niet alleen de (gebruikelijk herdachte) oudooms (vier stuks) die bij het verzet zaten, maar herdenkt vooral de ene oudoom die zich aansloot bij de SS:

'Foute Keuze'

Mijn naam is Auke Siebe Dirk
Ik ben vernoemd naar mijn oudoom Dirk Siebe
Een jongen die een verkeerde keuze heeft gemaakt

Koos voor een verkeerd leger
Met verkeerde idealen
Vluchtte voor de armoede
Hoopte op een beter leven

Geen weg meer terug
Als een keuze is gemaakt
Alleen een weg vooruit
Die hij niet ontlopen kan

Vechtend tegen Russen
Angst om zelf dood te gaan
Denkend aan thuis
Waar Dirk z'n toekomst nog beginnen moet
Zijn moeder is verscheurd door de oorlog
Mama van elf kinderen, waarvan vier in het verzet zitten
En een vechtend aan het oostfront
Alle elf had ze even lief

Dirk Siebe kwam nooit meer thuis

Mijn naam is Auke Siebe Dirk
Ik ben vernoemd naar Dirk Siebe
Omdat ook Dirk Siebe niet vergeten mag worden. ("Ophef", par. 10 – 15)

Onder andere het Centrum Informatie en Documentatie Israel (CIDI) kwam in verzet tegen de keuze voor dit gedicht; het CIDI riep het Nationaal Comité 4 en 5 mei op om het gedicht niet voor te laten dragen op de Dam tijdens Dodenherdenking ("Ophef", par. 1). Vertegenwoordigers spraken over 4 mei als het herdenken van slachtoffers en niet daders: "Het is een hellend vlak. Als het comité 4 en 5 mei al niet meer kan laten zien wat de verschillen zijn tussen dader en slachtoffer, hoe zit dat dan met de rest van de maatschappij. Hoe kun je nog kijken naar wat het verschil is tussen goed en kwaad?" (geciteerd in "Ophef", par. 2).

Deze reacties vanuit het CIDI vond ik zeer verontrustend. Mijns inziens schetst De Leeuw in 'Foute Keuze' een zeldzaam genuanceerd beeld van de geschiedenis aan de hand van

herinneringen. Hij biedt de lezer een context waarin duidelijk wordt wat oorlog voor een gezin (waarvan overigens vier leden bij het verzet zaten) betekent en hoe een foute keuze tot stand komt in een verwarrende en chaotische tijd.

De Leeuw biedt door het centraal stellen van zijn oudoom Dirk Siebe een andere blik op de Tweede Wereldoorlog (een *counter-history*). In tegenstelling tot het CIDI is hij als vijftienjarige in staat om geen zwart-wit onderscheid te maken tussen 'echte' daders en slachtoffers, maar maakt hij de lezer bewust van context en nuance met zijn beeld van een gezin en haar verhoudingen ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Aangezien veel mensen (het CIDI was niet de enige) het oneens waren met het voorlezen van De Leeuws gedicht op Dodenherdenking, besloot het Nationaal Comité 4 en 5 mei om het gedicht te schrappen. De reuring rond het 4 mei-gedicht suggereert dat bepaalde delen van de geschiedenis wel herdacht en herinnerd mogen worden en andere niet.

De ophef rond en de schrapping van het gedicht tonen aan dat herinneren in onze maatschappij nog steeds extreem belangrijk is en dat herinneringen een gevoelig onderwerp van controverse kunnen zijn. Herinneren is een interessant en belangrijk mechanisme: de geschiedenis moet herinnerd worden, maar die herinneringen beïnvloeden ook weer de feiten aangezien ze subjectief zijn. Daarnaast worden dus niet alle herinneringen gewaardeerd; herinneringen blijven onderwerp van discussie, maar zijn ook nodig voor het creëren van een verenigde samenleving, het verwerken van trauma en een zo compleet mogelijke weergave van de geschiedenis. Literaire werken die inspelen op verschillende herinneringen omtrent een bepaald conflict spelen daarin een belangrijke rol; het nieuwe interdisciplinaire vakgebied *memory studies* bestudeert deze literaire werken.

Twee van die literaire werken die in mijn ogen van betekenis zijn en die ik in mijn scriptie zal bestuderen zijn *Meurtres pour mémoire* (1984) van Didier Daeninckx en *Étoile errante* (1992) van Jean-Marie Gustave Le Clézio. Beide verbinden zij verschillende conflicten (de Tweede Wereldoorlog, Frankrijk en de kolonie Algerije, Israël/Palestina) door middel van *multidirectional memory* en het weergeven van *counter-histories*. Ik wilde daarnaast graag doorgaan op het uitgangspunt van mijn bachelorscriptie: het nut van literatuur (aan de hand van de paradigmawisseling in de jaren '40 – '50 van de twintigste eeuw), dat ik in die scriptie vaststelde als engagement. In deze masterscriptie zal ik het nut van literatuur aan de hand van *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante* onderzoeken vanuit de optiek van *memory studies*.

'Foute Keuze' toont aan midden in het tijdperk van *memory studies* te staan door weergave van een *counter-history* en het bespreekbaar maken van verborgen of verzwegen verledens. *Memory studies* focust zich op hoe verschillende mensen een bepaalde gebeurtenis herinneren en welke plaats die herinneringen in de maatschappij hebben. Ik koos voor dit onderwerp en in het specifiek voor de interessante conflicten en geschiedenissen die *Meurtres pour mémoire* (1984) en *Étoile errante* (1992) bevatten: omdat niet alleen Dirk Siebe, maar ook de Algerijnse demonstranten, Roger en Bernard Thiraud, Hélène en Nejma niet vergeten mogen worden.

Ik wil graag Emanuelle Radar hartelijk bedanken voor haar kritische blik en opbouwende commentaar. Zonder haar intensieve en inspirerende begeleiding en ontzagwekkend grote kennis van het onderwerp en de romans was deze scriptie niet in deze vorm tot stand gekomen.

Inhoudsopgave

Inleiding:	Het nut van literatuur: <i>memory studies</i> , een nieuw paradigma(?), en de keuze voor twee <i>counter-histories</i>	4
Hoofdstuk 1:	<i>Memory studies</i> en <i>counter-history</i> : verdere verkenning van een nieuw onderzoeksveld	10
1.1	<i>Memory studies</i> : uitleg van een vakgebied en Kuhns paradigma	10
1.2	Paradigma en paradigmawisseling	12
1.3	Het gebruik van het woord ' <i>memory</i> '	14
1.4	Multidirectional memory en <i>counter-history</i> : definities en verband	15
1.5	Engagement en paradigmawisseling: Sartre, Barthes en het nut van Literatuur	18
1.6	Theoretisch kader: deel 1	21
Hoofdstuk 2:	<i>Case study</i> Frankrijk, (de kolonie) Algerije, de Tweede Wereldoorlog en Israël: keuze voor twee romans	22
2.1	Keuze voor twee romans: historische context en globale weergave van de verhalen	22
2.2	Engagement?	26
Hoofdstuk 3:	<i>Counter-histories</i> en <i>multidirectional memory</i> in <i>Meurtres pour mémoire</i> (1984) en <i>Étoile errante</i> (1992): een tekstanalyse	28
3.1	Werkwijze	30
3.2	<i>Multidirectional memory</i> en <i>counter-history</i> : opzet van de romans	31
3.3	<i>Multidirectional memory</i> en <i>counter-history</i> : genres - <i>roman noir</i> vs. literair	39
3.4	Het nut van literatuur volgens <i>Meurtres pour mémoire</i> en <i>Étoile errante</i> : <i>multidirectional memory</i> in een <i>counter-history</i> ondersteund door de aspecten van de roman	48
Hoofdstuk 4:	Paradigmawisseling of niet: is het nut van literatuur in de vorm van engagement veranderd door de komst van <i>memory studies</i> ?	52
4.1	Daeninckx, Le Clézio en <i>memory studies</i> : nut van literatuur	52
4.2	Paradigmawisseling?	54
Conclusie:	<i>Counter-history</i> , <i>multidirectional memory</i> en engagement als nut van literatuur in de Franse context: bewustwording en stijl	57
Bibliografie		64

Inleiding: Het nut van literatuur: *memory studies*, een nieuw paradigma(?), en de keuze voor twee *counter-histories*

In 2010 schreef ik mijn bachelorscriptie voor Taal- en Cultuurstudies met de titel "Wat is literatuur volgens Jean-Paul Sartre en Roland Barthes? Weergave van een paradigmawisseling in de jaren '40 – '50 van de twintigste eeuw". Mijn doel was het nut van literatuur aan te wijzen binnen een sterk afgebakend gebied: de literaire paradigmawisseling in de jaren '40 – '50 van de twintigste eeuw, oftewel de overgang van het existentialisme (in mijn scriptie vertegenwoordigd door Jean-Paul Sartre) naar het (post)structuralisme (vertegenwoordigd door Roland Barthes).

Ik betoogde in mijn bachelorscriptie dat de afwisseling van het existentialisme met het structuralisme en uiteindelijk het poststructuralisme een breekpunt vormde in de twintigste eeuw: het daaruitvolgende effect op de contemporaine taalkunde en de literatuurkritiek veranderde samen met Sartres opvatting van engagement de literatuurtheorie. "Die omslag en de ontwikkeling van de taalkunde die eruit voortkwam, veranderde het denken over het wat, waarom en hoe van literatuur op cruciale wijze." De belangrijke en alomvattende tegenreactie die na de paradigmawisseling ontstond en tot heden voortduurt, de stroming van het poststructuralisme (die gekenmerkt wordt door het postmodernisme)¹, wil de regels en structuren van het structuralisme afbreken – Sartres literaturopvatting in *Qu'est-ce que la littérature?* en die van Barthes in *Le degré zéro de l'écriture* verdienen mijns inziens onderzoek en erkenning omdat zij "als het ware een oud tijdperk [markeren] dat nodig was om de moderne situatie te creëren."

Mijn uiteindelijke invulling van het nut van literatuur bleek Sartres begrip van literatuur als proza, met als doel engagement en het uiteindelijke nut als de verandering die voortkomt uit de stellingname van de lezer. Barthes' invloedrijke toevoeging van de taalkunde aan het literaire veld uitte zich in zijn opvatting van literatuur als neutrale schriftuur, het doel daarvan als literatuur als utopie van taal en het uiteindelijk nut als volledig engagement. Mijn conclusie was duidelijk: literatuur heeft nut en wel in de vorm van engagement en de verdere acties en denkbeelden die hier uit voortvloeien.

Echter, literatuur kan nuttig zijn op verschillende manieren in verschillende tijdperken. Het nut van literatuur dat bij Sartre en Barthes centraal stond, (handeling vanuit) engagement, wordt ook nu nog door sommige schrijvers als ultiem doel van literatuur beschouwd, met de literatuur zelf als middel. Een voorbeeld van schrijvers die engagement als nut van literatuur onderschrijven is de huidige Dichter des Vaderlands Ramsey Nasr. Hij is een groot voorstander van engagement in literatuur en beroept zich in zijn essay "Poetry and Engagement" zelfs indirect op ideeën van zowel Sartre als Barthes – engagement komt niet altijd tot stand door de intenties van de auteur, maar

¹ Het poststructuralisme en het postmodernisme staan in een sterke relatie met elkaar, vertonen overeenkomsten en vullen elkaar aan. Het postmodernisme en het poststructuralisme gingen in de tweede helft van de twintigste eeuw hand in hand volgens de Amerikaanse historicus Elizabeth Fox-Genovese (geciteerd in Goodman par. 6). Een ander voorbeeld van die relatie is dat de definitie van het poststructuralisme grotendeels met die van postmoderne kenmerken in een roman samenvalt (die in de tekstanalyse uitgebreid besproken zullen worden) in de zin dat het poststructuralisme ook tegen een groot geheel en verenigende elementen ingaat: "Poststructuralism entails a rigorous and, in principle, interminable questioning of every centrism (logocentrism, ethnocentrism, anthropocentrism, etc.), of all origins and ends, meaning and intention, paradigm or system" (Bennett en Royle 326).

kan ook door de lezer zo opgevat worden, zelfs als de auteur geen engagement voor ogen had (3). Nasr geeft een duidelijke boodschap mee: "Engagement is not about choosing for or against a party, engagement is simply about life, taking part in it. If need be, only through words; through language" (6). Bij deze huidige onderschrijving van engagement ten opzichte van het engagement (overgaan tot actie) dat vooral Sartre voor ogen had kan echter wel een kanttekening geplaatst worden: waar de Franse filosofen veeleer een actief engagement onderschreven in daden en acties na de bewustwording door middel van literatuur, wordt engagement in het huidige tijdperk vaak breder opgevat als een mening hebben over een bepaalde zaak. Dit verschil wordt duidelijk als in de Van Dale Online 'engagement' anno 2012 vertaald wordt met "gevoel van morele verplichting" ("Opzoeken", Betekenis 'engagement').

Hoewel engagement dus ook nu nog als nut van literatuur wordt beschouwd door sommige mensen, kan er vanaf het einde van de twintigste eeuw een nieuwe tendens ontwaard worden met de ontwikkeling van het interdisciplinaire onderzoeksgebied *memory studies*. *Memory studies*, dat deel uitmaakt van het bredere *cultural studies*, is een nieuw en interdisciplinair vakgebied – "an exciting intellectual adventure, one that is just beginning" (Roediger en Wertsch 21). Ruwweg vanaf de jaren '90 is dit onderzoeksgebied ontstaan en het bevat geschiedenis, literatuurwetenschap, psychologie en onderwijs als harde kern, met uitstapjes naar politicologie, architectuur, rechten, sociologie, *business*, neurowetenschappen en antropologie (Roediger en Wertsch 14 – 17). *Memory studies* gaat over herinneren, vergeten en (de constructie van) de geschiedenis. Willem Frijhoff legt de onderlinge relatie tussen deze drie componenten als volgt uit in zijn oratietekst "Herinneren als kunst van vergeten. Hoe wij al dan niet bewust onze geschiedenis selecteren" voor de Erasmus Chair for Humanities: "Herinneren en vergeten vormen als het ware de Siamese tweeling die gezamenlijk het gezicht van de geschiedenis bepaalt" (7).

De invloed van *memory studies*, die door diens interdisciplinariteit voor ingrijpende veranderingen kan zorgen in de wetenschap, zou het postmodernisme en de literatuurwetenschap de komende jaren een nieuwe impuls kunnen geven; ik zou willen onderzoeken in mijn scriptie of er misschien sprake is van een nieuwe paradigmawisseling op het gebied van het nut van literatuur. Welke invloed heeft het immens populaire *memory studies*, waarvan de eerste tekenen zichtbaar werden in de jaren '80, maar dat zich pas echt ontwikkelde op de drempel van een nieuw millennium, nu precies? Doemt er een nieuw nut van literatuur op aan de horizon, is engagement nog steeds het dominante doel of wordt dit nut misschien veranderd of uitgebreid door *memory studies*?

Om hier een antwoord op te kunnen geven, zal ik enkele wetenschappelijke begrippen onderzoeken die met de komst van *memory studies* zijn ontstaan, of die al bestonden maar door *memory studies* een andere invulling hebben gekregen. Enkele van die begrippen zijn herinnering (*memory*), geschiedenis (*the big narrative of history*), *counter-history* en *multidirectional memory*. *Counter-history* zal een kernbegrip zijn in mijn scriptie, evenals *multidirectional memory*, en deze zijn in mijn ogen de grote verdiensten van *memory studies*; ik hoop dat met mijn scriptie te bewijzen.

Kernbegrippen: *counter-history* en *multidirectional memory*

Counter-history is een begrip dat sinds het ontstaan van *memory studies* in de literatuurwetenschap wordt onderzocht. Een *counter-history* is een (literair) verhaal van een

bepaald verleden dat tegen het grote verhaal van de geschiedenis ingaat of hier een andere blik op werpt. *Counter-history* hangt sterk samen met Michael Rothbergs term *multidirectional memory*; deze vorm van herinnering is "subject to ongoing negotiation, cross-referencing, and borrowing as productive and not privative" (3). Rothberg wil aantonen dat verschillende herinneringen niet perse met elkaar in strijd zijn; als de ene herinnering 'waar' is, is een tegenovergestelde herinnering niet direct onjuist, maar slechts verschillend. Herinneringen die zeer verschillend zijn, zoals vaak bij de verscheidene betrokken partijen van (gewelddadige) conflicten gebeurt, zijn niet per definitie onjuist, maar passen alleen niet altijd in de grote, algemeen bekende en geaccepteerde geschiedenis van een bepaalde gebeurtenis.

Naast de eigenschap om een *big narrative* vanuit andere kanten te belichten, doelt *multidirectional memory* ook op de mogelijke verbintenissen die tussen totaal verschillende geschiedenissen tot stand kunnen komen. Rothberg legt deze associaties uit als een soort herinneringsintertekstualiteit: hij verwijst naar Khalid Muhammads provocerende idee van de "black holocaust". Rothberg citeert de uitleg van literatuurcriticus Walter Benn Michaels over Muhammads protest tegen de grote aandacht voor de Holocaust in de Verenigde Staten, terwijl de koloniale slachtoffers in Amerika van Afrikaanse afkomst (de door Muhammad gedoopte "black holocaust") lang niet diezelfde aandacht krijgen. Volgens Muhammad is dit niet terecht: "the black holocaust was 100 times worse than the so-called Jew Holocaust. You say you lost six million.... [W]e lost 600 million" (geciteerd in Rothberg 1). Hoewel Rothberg benadrukt dat het niet juist is dat Muhammad de Holocaust ondermijnt, wijst hij op de interessante connectie die Muhammad legt tussen de Holocaust en het verleden van de Amerikanen van Afrikaanse afkomst:

[W]hile Muhammad and Michaels both speak of Holocaust memory as if it blocks memory of slavery and colonialism from view (the model of competitive memory), they actually use the presence of widespread Holocaust consciousness as a platform to articulate a vision of American racism past and present. This interaction of different historical memories illustrates the productive, intercultural dynamic that I call multidirectional memory (3).

Volgens *multidirectional memory* kunnen tegenstrijdige herinneringen naast elkaar bestaan (en sluit de ene herinnering een andere dus niet uit). Daarnaast maakt *multidirectional memory* het mogelijk verbanden te leggen tussen verschillende geschiedenissen uit verschillende tijdperken. Nu kan gesteld worden dat *multidirectional memory counter-histories* mogelijk maakt: door het 'samenwerken' van verschillende herinneringen wordt de grote geschiedenis op de proef gesteld en worden er andere, verborgen of niet algemeen bekende kanten van de geschiedenis getoond, oftewel de *counter-history* is geboren. En juist die *counter-histories*, als het ware de tot literaire wasdom geworden *multidirectional memory*, zijn belangrijk: "When the productive, intercultural dynamic of multidirectional memory is explicitly claimed, [...] it has the potential to create new forms of solidarity and new visions of justice" (Rothberg 5).

Onderwerp en opzet van onderzoek

Memory studies heeft dus in ieder geval al één belangrijke ontwikkeling op haar naam staan: die van *multidirectional memory*, die de *counter-history* weer mogelijk maakt. Ik zou willen onderzoeken wat het effect van *multidirectional memory* en *counter-history* is op de literatuurwetenschappelijke theorie over het nut van literatuur. Voortbordurend op mijn

bachelorscriptie, zou ik willen onderzoeken of de invulling die Sartre en Barthes aan het nut van literatuur gegeven hebben veranderd is door de komst van *memory studies* en de daaruit voortvloeiende ontwikkelingen op het gebied van *counter-history*; ik vraag me af of er een nieuwe paradigmawisseling heeft plaatsgevonden.

Om dit uit te vinden zal ik engagement, afgebakend tot de Franse context (net als in mijn bachelorscriptie), onderzoeken door middel van een analyse van twee romans. Beide kunnen gezien worden als een *counter-history* en herbergen *multidirectional memory*. Ik zal mij focussen op twee verschillende, al wat oudere romans: *Meurtres pour mémoire* (1984) van Didier Daeninckx en *Étoile errante* (1992) van Jean-Marie Gustave Le Clézio. Deze twee romans behandelen beide (gewelddadige) conflicten waarover een dominant geschiedenisverhaal bestaat. *Meurtres pour mémoire* focust zich op de kwestie van Algerije als (voormalig) Franse kolonie en de Franse collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog en *Étoile errante* behandelt de behandeling van joden in de Tweede Wereldoorlog in Frankrijk en de joods/Palestijnse kwestie.

Juist deze twee boeken bevatten belangrijke *counter-histories* en duidelijke bewijzen van *multidirectional memory* en zijn daarom als *case study* uitgekozen – de verantwoording voor de keuze van deze romans zal in hoofdstuk 2 uitgebreid aan bod komen worden. Daarnaast heb ik juist deze romans uitgekozen omdat zij onderling ook weer duidelijk verschillen qua vorm: *Meurtres pour mémoire* is geschreven in een meer populaire stijl als een *detective* (de *roman noir*), terwijl *Étoile errante* er een overtuigend hoog literaire stijl op na houdt. Ik zou door twee wat betreft genre, opzet en onderwerp verschillende romans willen bekijken of hun gebruik van *multidirectional memory* eenzelfde doel dient. Als laatste is het zeer belangrijk voor mijn onderzoek om terug te komen op de al eerder genoemde publicatiedata van beide romans; ze zijn niet de meest recent verschenen boeken met 1984 en 1992 als jaren van verschijnen. Mocht er sprake zijn van een paradigmawisseling, dan zou de invloed van *memory studies* met terugwerkende kracht ook op deze – en in feite op alle – romans van toepassing kunnen zijn. Dit is een derde reden voor mij om te kiezen voor juist *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*; het feit dat zij niet de nieuwste boeken zijn maar gepubliceerd zijn toen *memory studies* nog in de kinderschoenen stond, zou namelijk een bewijs kunnen zijn dat een paradigmawisseling met terugwerkende kracht geldig kan zijn en dat literatuur een paradigmawisseling kan aantonen.

Mijn centrale vraag zal tweeledig zijn: "Verandert de *multidirectional memory* in een *counter-history* het nut van literatuur in de vorm van engagement? Oftewel: is er sprake van een paradigmawisseling met betrekking tot de literatuurtheorie over het nut van literatuur door de komst van *memory studies*, en hoe speelt dit in de Franse context?" Ik zal dus inzoomen op het al dan niet veranderde nut van literatuur door de invloed van *multidirectional memory* en *counter-histories* te onderzoeken en aan de hand daarvan kijken of er sprake is van een paradigmawisseling in de Franse context door die onderzochte kernbegrippen van het nieuwe vakgebied *memory studies*.

Reserves en deelvragen

Er moet wel een reserve worden ingebouwd bij mijn onderzoek: als er al sprake zou zijn van een paradigmawisseling, moeten we ons ervan bewust zijn dat we nu nog in haar ontwikkeling zouden kunnen zitten. Echter, als dit het geval zou zijn, dan zou het wel zinnig zijn om alvast van een paradigmawisseling te spreken: de ontwikkeling is dan al zeker ruim een decennium (al dan niet

twee decennia) van kracht en het denken over (het nut van) literatuur zou daardoor al aantoonbaar veranderd zijn. Ik zal vooral mijn eigen visie weergeven wat betreft het oordeel over een paradigmawisseling, die gebaseerd is op het voorafgaande onderzoek zoals in de komende hoofdstukken aan bod zal komen. Ik zal uiteindelijk geen definitief antwoord geven, maar meer een voorspelling doen over wat er in mijn ogen op dit moment speelt met betrekking tot het nut van literatuur, en hoe *memory studies* en haar kernbegrippen (*multidirectional memory* en *counter-history*) al dan niet invloed uitoefenen op dat nut.

De lezer van deze scriptie moet zich er ook van bewust zijn dat ik me weliswaar concentreer op het Franse taalgebied, zoals in mijn bachelorscriptie, maar dat *memory studies* geenszins alleen een Frans verschijnsel is. *Memory studies* is een taaloverstijgend vakgebied en is in opkomst in de gehele Westerse wetenschappelijke wereld. Hier zal ik in mijn theoretisch kader, de tekstanalyse en het hoofdstuk over een eventuele paradigmawisseling niet op ingaan, maar dit zal ik wel kort in de conclusie bespreken voor een beter totaalbeeld van de invloed van het vakgebied. Ik zal mij echter in mijn scriptie hoofdzakelijk beperken tot het Franse taalgebied en deze als exemplarisch voorbeeld gebruiken voor de invloed van *memory studies*.

Tot slot heb ik, om mijn vraagstuk over het al dan niet veranderde nut van literatuur met betrekking tot *multidirectional memory* en *counter-history* te beantwoorden aan de hand van mijn *case study* Frankrijk en de romans *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*, enkele deelvragen opgesteld. In eerste instantie moeten de in deze inleiding geïntroduceerde en al kort besproken begrippen alsmede de achtergrond van de keuze voor de romans in aparte hoofdstukken grondig worden onderzocht en uitgelegd; dit zal gebeuren in de deelvragen "Hoofdstuk 1: *Memory studies* en *counter-history*: verdere verkenning van een nieuw onderzoeksveld" en "Hoofdstuk 2: *Case study*: Frankrijk, de Tweede Wereldoorlog, (de kolonie) Algerije en Israël: keuze voor twee romans". In hoofdstuk 1 zal ik uitleggen welke disciplines *memory studies* behelst en hoe dit vakgebied zich heeft ontwikkeld onder de paraplu *cultural studies* en de voor mijn vraag relevante begrippen nader uitleggen: 'paradigma' van filosoof Thomas S. Kuhn, '*multidirectional memory*' en '*counter-history*'. In hoofdstuk 2 zal ik op min of meer gelijke wijze dieper ingaan op (mijn keuze voor) de twee romans *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*. Ik zal de geschiedkundige context bespreken die zij behandelen aan de hand van een relevant feitelijk overzicht van de gebeurtenissen met betrekking tot (de kolonie) Algerije, de Tweede Wereldoorlog en Israël. Ook zullen in hoofdstuk 2 de verhalen van de romans globaal aan bod komen.

Na hoofdstuk 1 en 2, die een noodzakelijke feitelijke basis vormen voor mijn onderzoek en die de inhoud van de componenten van de hoofdvraag vaststellen, is de weg vrijgemaakt voor een tekstanalyse van beide romans, ook weer aan de hand van een deelvraag: "Hoofdstuk 3: *Counter-histories* in *Meurtres pour mémoire* (1985) en *Étoile errante* (1992): een tekstanalyse". In dit hoofdstuk zal ik de *counter-histories* van de twee romans aan een onderzoek onderwerpen en de aanwezige *multidirectional memory* signaleren en kijken op welke manier deze kernbegrippen van *memory studies* invloed hebben op engagement als nut van literatuur. In een laatste hoofdstuk kan ik dan op basis van mijn bevindingen kijken of er sprake is van een paradigmawisseling in "Hoofdstuk 4: Paradigmawisseling of niet: is het nut van literatuur in de vorm van engagement veranderd door de komst van *memory studies*?" Uiteindelijk kan, na onderzoek en verdieping op

het gebied van *memory studies*, de *case study* Frankrijk en de *counter-history* en *multidirectional memory* in de twee romans, de balans worden opgemaakt in "Conclusie: *Counter-history, multidirectional memory* en engagement als nut van literatuur in de Franse context".

Uiteindelijk tracht ik met deze scriptie het antwoord te vinden op het hedendaagse nut van literatuur in de Franse context met betrekking tot de tot *memory studies* behorende kernbegrippen *multidirectional memory* en *counter-history*. Dit doe ik door middel van de hoofdvraag "Verandert de *multidirectional memory* in een *counter-history* het nut van literatuur in de vorm van engagement? Oftewel: is er sprake van een paradigmawisseling met betrekking tot de literatuurtheorie over het nut van literatuur door de komst van *memory studies*, en hoe speelt dit in de Franse context?" Totdat dit antwoord gegeven kan worden,

[I]et us consider now the relation between memory and the history of historians, which completes, corrects, and sometimes contradicts the memory of survivors, their ancestors, and their descendants. The privilege that history cannot take away from memory is that of, on the hand, preserving – and even, in the Husserlian sense of the term, of constituting – the relationship with the past, and also, on the other hand, of bringing out clearly the dialectic between space of experience and horizon of expectation (Ricoeur 475).

Hoofdstuk 1: *Memory studies* en *counter-history*: verdere verkenning van een nieuw onderzoeksveld

In de inleiding heb ik de termen *memory studies* en *counter-history* al beknopt uitgelegd – echter, aangezien het onderzoeksgebied van *memory studies* breed en vaag van omvang is en bovendien een nieuwe ontwikkeling in de wetenschap vormt, is het noodzaak dit onderzoeksveld en haar begrippen nader te onderzoeken in een apart hoofdstuk. Het moet duidelijk zijn wat *memory studies* precies is voordat ik verder kan gaan met mijn onderzoek naar *Meutres pour mémoire* en *Étoile errante*: welke disciplines behoren tot *memory studies*, hoe gaat *memory studies* te werk (welke methoden van onderzoek zet *memory studies* in), hoe denkt dit vakgebied over het nut van literatuur en welk doel streeft zij na. Door bekend te worden met de eigenschappen van *memory studies*, kan bekeken worden of die eigenschappen eventueel in staat zouden kunnen zijn een paradigmawisseling te creëren. Daarom zal ook Kuhns theorie over paradigma's en paradigmawisselingen kort worden uitgelegd. Daarnaast moeten het gebruik van het woord 'memory', (het verband tussen) *multidirectional memory* en *counter-history* en hun plaats in *memory studies* helder zijn. Uiteindelijk zal ik in dit hoofdstuk ook dieper ingaan op het begrip 'engagement'; wat is het precies? Ik grijp daarbij terug op mijn bachelorscriptie en welke rol engagement speelde als het nut van literatuur volgens Sartre en Barthes. Ook zal dan de paradigmawisseling tussen deze beide visies besproken worden.

1.1 *Memory studies*: uitleg van een vakgebied en Kuhns paradigma

Memory studies valt onder de paraplu van het (nog bredere) *cultural studies*. Aangezien *cultural studies* en *memory studies* nog jonge vakgebieden zijn en bestaan uit meerdere disciplines, zijn ze niet precies te duiden. De in de inleiding eerder geciteerde Roediger en Wertsch, respectievelijk voorname professoren in psychologie en antropologie met de nadruk op herinnering, maken dit duidelijk in hun artikel "Creating a new discipline of memory studies" uit 2008. Met dit artikel luiden zij het bestaan van een nieuw tijdschrift in: *Memory Studies*. Hoewel enthousiast over de volop in ontwikkeling zijnde *memory studies* – ze hebben mede een apart programma in *memory studies* mogelijk gemaakt aan de Washington University in St Louis – zijn ze ook voorzichtig en kritisch: "Memory studies currently represents a huge tent in which scholars from many perspectives and fields can find a home, using their quite disparate methods and means of inquiry" (12).

Zij duiden het over het algemeen als interdisciplinair geduide *memory studies* nog in een beginstadium aan: zij noemen het hedendaagse onderzoeksveld "multidisciplinary" met de hoop dat "it will become interdisciplinary" (9). Dit zijn terechte redeneringen, die ook weer bediscussieerd kunnen worden – immers, het samenkomen van meerdere disciplines op één terrein betekent niet dat zij alleen maar naast elkaar bestaan, maar zij gaan (ook nu al) met elkaar in dialoog. Dit is te zien aan mijn *case study* met betrekking tot Frankrijk, Algerije en Israël en de

twee romans die ik zal behandelen – geschiedenis, literatuurwetenschap, politiek en sociologie komen in deze boeken bijvoorbeeld met elkaar in aanraking. Deze disciplines staan niet alleen naast elkaar, maar gaan ook een interactie met elkaar aan; zij worden met elkaar verweven. Een voorbeeld hiervan is het verzwijgen van de geschiedenis (*l'amnésie*) in *Meurtres pour mémoires* omwille van politieke druk (hierover meer in hoofdstuk 2). Ik denk dat het daarom gerechtvaardigd is om *memory studies* als een interdisciplinair vakgebied te beschouwen. Roediger en Wertsch maken met deze opmerking wel duidelijk dat onderzoekers op dit moment voorzichtig moeten zijn met een vaste omschrijving van *memory studies*, aangezien dat vakgebied momenteel aan verandering onderhevig is.

Dit is alleen al te zien aan de disciplines waaruit *memory studies* bestaat volgens verschillende wetenschappers; Erll noemt, in 2011, de “contributions from cultural history, social psychology, media archaeology [geschiedenis van verschillende media], political philosophy, and comparative literature” (“Traumatic pasts” 1), terwijl Roediger en Wertsch in hun artikel “the core disciplines” van geschiedenis, filosofie, literatuurwetenschap, psychologie en onderwijs al meteen aanvullen met andere disciplines zoals architectuur en rechten sinds “scholars in many more fields have some interest in the study of memory” (14). Deze onderlinge (nuance)verschillen verwarren een nieuwkomer en doen vermoeden dat *memory studies* zo ongeveer de hele wetenschap beslaat. Echter, die (“core”) disciplines die het belangrijkste zijn en die de meeste impact hebben ondervonden van *memory studies* zijn de disciplines binnen de sociale wetenschappen en de geesteswetenschappen, zoals Erll opmerkt in haar onderzoek naar de ontwikkeling van het onderzoeksgebied in “Traumatic pasts, literary afterlives, and transcultural memory: new directions of literary and media memory studies” (1). Erll is specifiek dan Wertsch en Roediger; over het algemeen zal ik een combinatie van beide opvattingen over de disciplines van *memory studies* aanhouden, die bestaan uit geschiedenis, filosofie, psychologie, literatuurwetenschap, sociologie en nieuwe media.

In mijn tekstanalyse in hoofdstuk 3 zal ik deze disciplines niet keer op keer noemen; dit is niet relevant voor mijn onderzoek. Wel zullen deze aspecten – en dit is de toevoeging van het vakgebied *memory studies* - aan bod komen wanneer *multidirectional memory* en *counter-history* besproken worden. Zo zal de politieke situatie in relatie blijken te staan met filosofische uitspraken (“Le soleil ne brille-t-il pas pour tous?”) in *Étoile errante* (zie tekstanalyse). *Memory studies* vormt voor mijn tekstanalyse een waardevolle achtergrond van kennis en om te begrijpen waar *multidirectional memory* en *counter-history* als begrippen vandaan komen, is het noodzaak dit vakgebied grondig te analyseren.

Belangrijk is echter dat deze disciplines, hoewel ze mijns inziens dus wel interdisciplinair te werk gaan binnen *memory studies*, nog wel in een problematische verhouding tot elkaar bestaan wat betreft werkwijze. In dit opzicht ben ik het met Roediger en Wertsch eens: “we do not think the field will make cumulative progress until breakthroughs are made in both systematic methodologies and in new theoretical approaches” (12). Echter, het zal onmogelijk zijn om vaste methodes en theorieën aan een breed vakgebied als *memory studies* toe te schrijven, juist omdat zij nog jong is en is opgebouwd uit meerdere disciplines. Ik zal mij daarom hoofdzakelijk beperken tot de vertrouwde methode van onderzoek van literatuurwetenschappen om verwarring en

onduidelijkheden te voorkomen. Zo zal ik bij mijn tekstanalyse enkele narratologische theorieën van Forster, Genette en Stanzel gebruiken. Echter, theorieën en kennis uit andere disciplines zal ik desalniettemin in mijn scriptie incorporeren (zoals geschiedkundige en politieke – dit wordt ook duidelijk in hoofdstuk 2). Het mankement van een ontbrekende, rechtlijnige methode moet wel in het achterhoofd gehouden worden, en ik hoop dat er in de toekomst een interdisciplinaire methode van onderzoek wordt vastgesteld voor *memory studies*. Dit zal niet gemakkelijk zijn: net zoals bij *cultural studies* ‘cultuur’ een breed begrip is – “Cultural theory takes as its domain of enquiry the study of all aspects of culture [...]. To this extent, this domain is delineated at once in the clearest and vaguest of ways” (Edgar en Sedgwick 1) – is ‘memory’ dat voor *memory studies*; zowel subject als object van *cultural* en *memory studies* zijn niet simpel en eenduidig. Andrew Edgar en Peter Sedgwick leggen hun vinger precies op de plek van het probleem met betrekking tot methode en theorie in *cultural studies*. Hun uitleg geldt ook voor *memory studies* – ‘culture’ kan vervangen worden door ‘memory’:

The engagement in cultural theory [...] cannot begin from assuming the predominance of a determinate methodology and a simply defined subject-matter, from which one then may proceed to engage in analysis according to a given set of rules. Since culture exists in the everyday world of experience, its subject-matter and its methods must be adequate to reflect the diversity inherent in this; hence its need for self-reflexivity. (4 – 5)

Cultural en *memory studies* bestuderen dus zaken (cultuur en herinnering) die aan verandering onderhevig zijn. Het is hun taak juist die diversiteit te weerspiegelen en hiertoe zijn ze in staat door zelfreflectie wat betreft hun vage vakgebied.

Net als sociologie, kunnen *cultural* en *memory studies* door het gebruik van meerdere disciplines niet één dominant wetenschappelijk paradigma bezitten volgens Thomas Kuhn. Kuhn vond sociologie daarom geen echte wetenschap; dit is discutabel. Hij merkte echter wel iets interessants op met betrekking tot de werkwijze van sociologie, dat ook op *cultural* en *memory studies* van toepassing is: volgens Edgar en Sedgwick zag hij sociologie als “a complex series of overlapping and contradictory approaches to its subject-matter” (6). *Cultural* en *memory studies* bekleden dus samen met sociologie een bijzondere plek binnen de wetenschap, aangezien zij niet één dominant wetenschappelijk paradigma bezitten. Er zijn echter ook grote verschillen tussen sociologie en *cultural* en *memory studies*: waar sociologie het positivisme in de wetenschap omarmt, zetten *cultural* en *memory studies* zich juist tegen het positivisme (de opvatting dat alleen empirische wetenschap kennis oplevert die geldig is) af. *Cultural studies*, en daarmee ook *memory studies* als onderdeel van *cultural studies*, bekritiseert het positivisme en haar wetenschappelijke basis “as being inadequate to understanding important questions” (Edgar en Sedgwick 7).

Cultural studies en *memory studies* blijven vaag omliggende vakgebieden. De grenzen kunnen nogal eens verschoven worden, maar de vraag is of hier lang bij stil gestaan moet worden. De wetenschap kan er haar voordeel mee doen en de vakgebieden dienen wél een duidelijk en belangrijk doel in de eenentwintigste eeuw, aangezien “[c]ultural theory may [...] be understood as marking the accumulation of doubts and criticisms that have been posed against orthodox approaches to academic study throughout the twentieth century” (Edgar en Sedgwick 8). *Memory studies* heeft dus, als onderdeel van *cultural studies*, een bepaald nut van literatuur voor ogen dat

afwijkt van de orthodoxe benadering van de wetenschap tijdens de twintigste eeuw. Dat nut, in mijn bachelorscriptie eerder vastgesteld als engagement, kan echter – maar hoeft niet – hetzelfde blijven; het middel (de anti-orthodoxe benadering van de twintigste-eeuwse wetenschap) wordt betwijfeld en is veranderd. Echter, het nut, als het al hetzelfde blijft, wordt door een veranderd middel onvermijdelijk anders gekleurd. Het zwaartepunt van het nut van literatuur wordt door *memory studies* bij de interdisciplinaire *memory* (de herinnering) gelegd, of zoals dit bij een aankondiging voor een conferentie specifiek werd: “how practices of representing and interpreting the past are being reshaped by different disciplines” (“Facing the Past / Facing the Future” par. 2).

In dit stadium is het echter nog te vroeg om het nut van literatuur volgens *memory studies* vast te stellen; het eventuele nut van literatuur dat *memory studies* voor ogen heeft zal in de loop van mijn onderzoek – en vooral in mijn tekstanalyse in hoofdstuk 3 – duidelijk worden. Dit nut hangt onvermijdelijk samen met het doel van *memory studies*, dat ik heb voorgesteld als de bundeling van kritieken tegen de orthodoxe benadering van de wetenschap in de twintigste eeuw. Dit doel van *memory studies* is tevens een belangrijke eigenschap van dit vakgebied, namelijk een tegenreactie vanuit meerdere disciplines op de orthodoxe benadering van de wetenschap in de twintigste eeuw. Door dit doel en door het feit dat *memory studies* niet één dominant wetenschappelijk paradigma bezit en bestaat uit meerdere disciplines, denk ik dat *memory studies* in theorie voor een paradigmawisseling zou kunnen zorgen met betrekking tot het nut van literatuur. Voordat ik daar echter dieper op in kan gaan door middel van onderzoek, moet duidelijk zijn wat een paradigma(wisseling) is.

1.2 Paradigma en paradigmawisseling

Michiel Leezenberg en Gerard de Vries omschrijven Kuhns paradigma in brede zin in hun *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen als*

het geheel van theoretische en methodologische begrippen, overtuigingen en verwachtingen, en zelfs metafysische veronderstellingen en wetenschappelijke waarden, dat een gemeenschap van vakgenoten erop nahoudt. (90)

Leezenberg en De Vries vatten deze uitgebreide definitie iets verderop ook wel samen als “conceptueel kader”, “wereldbeeld” of “een globale opvatting over wat wetenschap [...] uitmaakt” (91). Kuhn gebruikte voor deze opvatting van paradigma² ook wel de term disciplinaire matrix, die gedefinieerd kan worden als een “geheel van (deels impliciete) overtuigingen, aannames en normen van een gemeenschap van onderzoekers” (243). De wetenschap bestaat volgens Kuhns overtuiging dus uit bepaalde theorieën (paradigma’s) met hun eigen methodes, die op een bepaald moment dominant zijn. Echter, elke theorie heeft zijn eigen anomalieën: andere opvattingen die met het paradigma in strijd zijn. Zolang die anomalieën (“waar de natuur niet blijkt te voldoen aan

² Kuhn doelde met de term ‘paradigma’ op twee betekenissen: enerzijds het leerboekvoorbeeld of de exemplar als maatgevend voorbeeld voor een goede wetenschappelijke houding die nagestreefd diende te worden, anderzijds de paradigma in engere zin oftewel de disciplinaire matrix.

de verwachtingen en regels die de normale wetenschap beheersen”) kunnen worden opgelost volgens de regels van het dominante paradigma (dit zijn ‘puzzels’ volgens Kuhn; veelal kleine en overzichtelijke vraagstukken), blijft het paradigma standhouden. Wanneer deze problemen echter steeds groter en onoplosbaar worden, zal er een crisis ontstaan en het heersende paradigma zal op den duur uiteenvallen (91 – 92). Dit kan leiden tot een wetenschappelijke revolutie die zorgt voor “een periode van radicale wetenschappelijke verandering”; er is dan sprake van een paradigmawisseling (253). Een ander paradigma, dat betere en passendere antwoorden geeft op problemen, zal het tot dan toe heersende paradigma vervangen.

Ik wil zoals gezegd onderzoeken of *memory studies* door de (nagestreefde) interdisciplinaire aanpak het paradigma van de twintigste-eeuwse, orthodoxe benadering van de wetenschap en haar visie op het nut van literatuur als paradigma vervangt; ik zal kijken welke anomalieën *memory studies* teweeg brengt en of er uiteindelijk gesproken kan worden van een crisis, of zelfs een paradigmawisseling – dit zal hoofdzakelijk in hoofdstuk 4 plaatsvinden, dat ingaat op de vraag of er sprake is van een paradigmawisseling. In dit geval moet er wel een belangrijke opmerking worden gemaakt: volgens Kuhn was het voor sociologie onmogelijk om één paradigma te bezitten, zoals ik eerder in dit hoofdstuk al uitlegde. Ik stelde sociologie wat dat betreft gelijk met *cultural* en *memory studies*; ook zij benaderen hun object van onderzoek vanuit meerdere invalshoeken. Als *memory studies* inderdaad het twintigste-eeuwse dominante paradigma van het nut van literatuurwetenschap, dat ik in mijn bachelorscriptie beschreven heb, zou vervangen, zou dit betekenen dat er nu geen paradigma’s of paradigmawisselingen meer mogelijk zouden zijn. *Memory studies* heft die dan op door de a-paradigmatische aard van haar vakgebied; er is niet één dominant paradigma meer mogelijk en de disciplinaire matrix wordt interdisciplinair. Deze mogelijke uitkomst is een zeer interessante reden die de noodzaak van mijn onderzoek naar het nut van literatuur aan de hand van *memory studies* onderstreept. Er zou dan dus ook niet één vast nut van literatuur zijn, maar meerdere opties zouden mogelijk zijn op dit gebied vanuit verschillende disciplines. Maar voordat ik kan kijken of het echt zover is, moeten enkele begrippen in mijn onderzoek eerst worden uitgelegd en duidelijk worden afgebakend.

1.3 Het gebruik van het woord ‘memory’

Het woord ‘*memory*’ wordt op meerdere manieren gebruikt in *memory studies*. Door sommigen wordt het begrip *cultural memory* aangehouden, terwijl anderen over *collective memory* spreken. In feite doelen deze vormen van *memory* allebei op herinnering, maar herinnering wordt vanuit een ander perspectief benaderd; dit zal ik kort uitleggen.

Beide termen (*cultural* en *collective memory*) zijn afgeleid van socioloog Maurice Halbwachs’ idee van herinnering – hij zag herinneringen als “social frameworks” van individuele, sociale en collectieve herinnering. In 1992 voegde Jan Assman daar ‘*cultural*’ aan toe; herinnering

is een vergaarbak voor sociologische termen geworden (Olick 6). Welke 'soort' herinnering gebruikt wordt – *cultural of collective memory* – hangt af van het geadopteerde perspectief.³

Wanneer de term '*cultural memory*' gebruikt wordt, wordt het perspectief van *cultural studies* gehanteerd. Herinnering is volgens dit perspectief een cultureel medium dat laat zien hoe verhalen worden gemaakt en hoe zij met elkaar communiceren. Professor in literaire en culturele studies Dietrich Harth ziet *cultural memory* als "a large storehouse filled with traditional 'memory figures' (*Erinnerungsfiguren*)", die het heden aan een ver verleden koppelt (dit noemt Harth "*Anknüpfung*") (geciteerd in Erll en Nünning 86).

Wanneer herinnering echter als collectief beschouwd wordt, wordt het sociologische perspectief geadopteerd (zoals *cultural studies* als vakgebied bij *cultural memory* hoort, past sociologie bij *collective memory*). De aandacht gaat uit naar de producenten van *collective memory*, zoals familie, sociale klasse of een religieuze gemeenschap (Erll en Nünning 144). Alhoewel *collective memory* tot stand komt door individuen is het "impossible for individuals to remember in any coherent and persistent fashion outside of their group contexts" (Olick 19).⁴

1.4 Multidirectional memory en counter-history: definities en verband

Zoals gezegd zal ik de begrippen *multidirectional memory* en *counter-history* uitleggen en het verband tussen die twee aanwijzen in het licht van *memory studies*.

Rothberg gebruikt *multidirectional memory* om de gebruikelijke *zero-sum game* van herinneren, waarin herinneringen met elkaar strijden, open te breken. Het principe van *multidirectional memory* noemt hij "a model based on recognition of the productive interplay of disparate acts of remembrance and developed in contrast to an understanding of memory as involved in a scarcity of civic space [...] as the basis for its understanding of public memory" (309).

Professor Laura Levitt maakt stapsgewijs duidelijk waar Rothbergs boek om draait in haar heldere recensie van *Multidirectional Memory*: "Rothberg makes explicit that he is arguing against the notion of competitive memory" (par. 4). Zij wijst op de functie die *multidirectional memory* heeft volgens Rothberg en gebruikt daarbij Rothbergs voorbeeld van Muhammads verbintenis tussen de Holocaust en het kolonialisme met betrekking tot Afro-Amerikanen in de VS, dat ik ook

³ Frijhoff, wiens oratietekst "Herinneren als kunst van vergeten" ik in de inleiding al aanhaalde, verdeelt herinnering zelfs in drie categorieën. Hij plaatst herinnering op een persoons- en groepsgebonden niveau, een lokaal niveau ("dat van de stedelijke cultuur en stadsgemeenschap") en een regionaal niveau ("de gewestelijke, nationale, internationale en transnationale, globale vormen van sociale organisatie en herinneringscultuur") (1). Zijn persoons- en groepsgebonden niveau kan gelijk gesteld worden aan *collective memory* en het sociologische perspectief, terwijl het lokale en regionale niveau beide meer betrekking hebben op *cultural memory* en het perspectief van *cultural studies*.

⁴ Rothberg twijfelt echter aan deze bewering; het probleem dat hij signaleert stip ik later in dit hoofdstuk aan wanneer ik de problemen van *multidirectional memory* kort bespreek.

in de inleiding behandelde. *Multidirectional memory* kan, zoals uitgelegd, als het ware twee dingen doen: enerzijds laat *multidirectional memory* zien dat er geen *zero-sum game* van herinneringen bestaat, maar dat er ook meerdere (tegengestelde) herinneringen naast elkaar kunnen bestaan. Anderzijds maakt *multidirectional memory* het mogelijk om ogenschijnlijk niet gerelateerde conflicten met elkaar te verbinden door middel van herinnering, zoals de Holocaust en de slavernij in de VS. Levitt maakt dit nog eens expliciet door haar (mijns inziens uitstekende) keuze voor het volgende citaat uit *Multidirectional Memory*: "The interaction of different historical memories illustrates the productive, intercultural dynamic that I call multidirectional memory" (geciteerd in Levitt, par. 4). *Multidirectional memory* is dus de interactie tussen verschillende historische herinneringen; in dit productieve en interculturele proces kunnen situaties aan elkaar gekoppeld worden die in eerste instantie niet aan elkaar gekoppeld zijn, zoals de (aandacht voor de) Holocaust en de (aandacht voor de) tewerkstelling van Afrikaanse slaven in Amerika. Juist deze eigenschappen maken *multidirectional memory* een belangrijk nieuw begrip binnen de wetenschappen, want Rothberg schenkt ons zo "a more profound appreciation for how memory works always and already in relation to other stories and other histories" (Levitt, par. 3). De gevolgen van deze vernieuwde blik op herinnering maken Rothbergs idee waardevol: "This is the power and beauty of Rothberg's position – a profoundly generous stance – that enables him to forge new critical space where even these competing sides can be in conversation" (Levitt, par. 4).

Belangrijk is ook dat *multidirectional memory* een product van *memory studies* is door de interdisciplinaire aanpak van onderzoek die Rothberg aanhoudt (Skitolsky, par. 3). Door deze interdisciplinaire basis kan *multidirectional memory* verbonden worden met het multidisciplinaire concept van *counter-history*: wat is nu precies het verband tussen die twee? In de inleiding heb ik *counter-history* al uitgelegd als een (literair) verhaal van een bepaald verleden dat tegen het grote verhaal van de geschiedenis ingaat of hier een andere blik op werpt. Om het verband tussen *counter-history* en *multidirectional memory* bloot te leggen, zal ik andere (oudere) definities van *counter-history* die ik tegen kwam tijdens mijn onderzoek naast de opvatting leggen die ik aanhoud. Het is interessant dat *counter-history* soms op een andere manier wordt uitgelegd dan dat ik hier bedoel. Zo kwam ik tijdens mijn onderzoek een artikel uit 1999 tegen (dus voor de term *multidirectional memory* ten tonele verscheen in Rothbergs *Multidirectional Memory* uit 2009) van de geschiedenisprofessor David Biale, werkzaam aan de University of California: "Counter-History and the Jewish Polemics Against Christianity: The Sefer *toldot yeshu* and the Sefer *zerubavel*." Biales gebruik van de term *counter-history* verschilt van mijn definitie, die gekleurd is door *multidirectional memory*, op verscheidene punten, maar kan ook als een voorloper van Rothbergs term gezien worden; het zou in theorie mogelijk zijn dat Rothberg door Biales ideeën over deze term het concept van *multidirectional memory* heeft ontwikkeld.

Biale geeft in het begin van zijn artikel twee opvattingen over de definitie van *counter-history*. In de eerste legt hij Amos Funkensteins opvatting uit van *counter-history* als een niet authentiek verhaal, waarin de 'geschiedkundige' de bronnen van zijn tegenstanders gebruikt en die omkeert, zodat de identiteit van de tegenstander ontkend wordt (130). Biale legt uit dat Funkenstein, onder wiens supervisie hij het boek (gebaseerd op zijn proefschrift) *Gershom Scholem: Kabbalah and Counter-History* (1979) schreef, twee jaar voor de publicatie van het boek

deze opvatting aan hem voorstelde (131). Daarna komt Biale met zijn eigen definitie, die hij al in zijn boek uit 1979 tentoonspreidde en die hij in "Counter-History and the Jewish Polemics Against Christianity" (1999) wil uitbreiden: hij maakt een onderscheid tussen *counter-history* en revisionisme, aangezien een *counter-history* volgens Biale waarheid vindt in een onderaardse traditie die moet worden ontrafeld, maar die niet per se de geaccepteerde geschiedenis bijstelt. Biale stelt:

Counter-history is a type of revisionist historiography, but where the revisionist proposes a new theory or finds new facts, the counter-historian transvalues old ones. He or she recognizes the "mainstream" or "official" history but holds that the vital force behind that history lies in a secret tradition. (131)

Geschiedenis, besluit Biale de inleiding van zijn artikel, "consists of the dialectic between the normative and the subterranean" (131). Hij doelt met "the subterranean" op de "secret tradition" uit het citaat; geschiedenis bestaat zijns inziens uit een officiële geschiedenis die algemeen geaccepteerd is, maar daaronder ligt "the vital force" in een geheime traditie. Die gebeurtenissen komen niet aan de oppervlakte, maar maken wel de officiële geschiedenis tot wat die nu is.

De hantering van *counter-history* van Funkenstein verschilt significant van de definitie die ik aanhoud; hij gaat er namelijk van uit dat *counter-histories* uiteindelijk toch niet waar of juist zijn. Biale, zijn leerling als het ware – zoals hij zelf in zijn artikel stelt (132), denkt al anders over *counter-history*. Hij ziet *counter-history* niet per se als onwaar en erkent dat *counter-history* niet per definitie het grote verhaal van de geschiedenis wil bijstellen; *counter-history* is vooral een verhaal achter dat grote verhaal "in a secret tradition." Dit toont dus aan dat *counter-history* tot en met Rothbergs *multidirectional memory* een transformatie ondergaan heeft, van Funkenstein naar Biale tot Rothberg: zowel de geaccepteerde geschiedenis (de zogenaamde 'big narrative') als de *counter-history* kunnen naast elkaar bestaan en zijn allebei even 'waar' – zij zijn niet met elkaar in conflict, zoals herinneringen dit volgens Rothberg ook niet zijn. Ik zou dus kunnen stellen dat geschiedenis ook *multidirectional* van aard is. Dit is het verband tussen *multidirectional memory* en *counter-history*: Rothbergs 'uitvinding' van *multidirectional memory* maakt een open *counter-history* mogelijk die een tegenbeweging vormt, maar tegelijkertijd het grote verhaal van de geschiedenis niet uitwist of probeert te veranderen. Ze zijn beide mogelijk en bestaan naast elkaar – er kan worden teruggekeerd naar zowel de één als de ander; Rothberg noemt dit in navolging van Hannah Arendt het 'boomerang effect' (65).

Dit *boomerang effect* is echter niet zonder gevaren: verschillende (*counter-*)*histories* kunnen verloren gaan, en hier moet rekening mee worden gehouden. Het is één van de problemen die Rothberg signaleert omtrent *multidirectional memory* in zijn boek, naast de problematische aanname dat *collective memory* altijd gekoppeld is aan de identiteit van een bepaalde groep - dit hoeft volgens Rothberg niet altijd zo te zijn ("From Gaza to Warsaw", par. 4). Rothberg geeft geen oplossing voor de geschiedenissen die "falling into oblivion" riskeren "[i]n the circular trajectory of the boomerang," maar hij stelt wel voor hoe het teloor gaan van verschillende verhalen tegen kan worden gegaan: "when we situate those histories on the arc of the boomerang we also gain the

means to return to those silences and to return them to a multidirectional archive of collective memory" (65).

1.5 Engagement en paradigmawisseling: Sartre, Barthes en het nut van literatuur

Tot slot moet duidelijk zijn wat ik precies onder 'engagement' versta. In de inleiding heb ik al beknopt uitgelegd wat het begrip engagement inhoudt door een definitie uit het woordenboek te gebruiken: engagement wordt anno 2012 in de Van Dale omschreven als een gevoel van morele verplichting. Echter, er zijn ook andere definities mogelijk zoals 'verbintenis', 'belang hechten aan een maatschappelijke kwestie' en 'zich ergens toe verplichten' ("Opzoeken", Betekenis/definitie van engagement Encyclo). Deze definities duiden in het geval van een literair werk op de relatie tussen auteur en lezer: de auteur gaat een verbintenis aan met een bepaald onderwerp dat hij of zij van maatschappelijk belang acht, hij of zij voelt zich moreel verplicht tot deze verbintenis en verplicht de lezer ertoe zich ook van deze maatschappelijke kwestie bewust te maken. Naast de definities van engagement, kan er eveneens verschillend tegen het gebruik, doel en nut van engagement worden aangekeken. De visie op engagement die ik zal aanhouden tijdens mijn masterscriptie zullen de opvattingen van Sartre en Barthes zijn betreffende engagement als nut van literatuur, zoals ik in mijn bachelorscriptie beschreven heb. Immers, zoals ik in de inleiding al heb verantwoord, vormt de conclusie van mijn bachelorscriptie de aanzet tot dit masteronderzoek. Het is daarom nodig Sartres en Barthes' opvatting van engagement evenals enkele conclusies uit mijn bachelorscriptie met betrekking tot de paradigmawisseling tussen Sartre en Barthes inzake het nut van literatuur hier te noemen.

Sartre zag engagement als een activiteit: engagement werd zijns inziens geuit in daden na de bewustwording door middel van literatuur. Sartre zag dan ook de acties die lezers zouden uitvoeren na het lezen van het geëngageerde proza van een auteur als nut van literatuur. Barthes was het hier niet mee eens; hij zag engagement vooral als taalhandeling en volledig engagement van de lezer belichaamde in zijn ogen het nut van literatuur – actie na het lezen was niet noodzakelijk. Barthes legde met zijn opvatting dus meer nadruk op de taalkunde, terwijl Sartre zich meer richtte op de samenleving buiten het literaire werk. De vraag is nu wat *memory studies* met deze opvattingen van engagement doet en hoe dit concreet naar voren komt in *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*; dit zal in het vervolg van mijn scriptie duidelijk worden aan de hand van deze opvattingen van engagement. Om te zien of engagement met de komst van *memory studies* nog als nut van literatuur gezien kan worden en welke vorm engagement dan wel aanneemt, zal uit mijn onderzoek moeten blijken; engagement is nu voldoende uitgelegd om een stevigere theoretische basis te creëren door Sartres en Barthes' beoogde nut nader uit te leggen, zodat een vergelijking met de hedendaagse situatie van het nut van literatuur in de tekstanalyse in hoofdstuk 3 kan plaatsvinden.

Uit mijn bachelorscriptie zijn middels een vergelijking tussen *Qu'est-ce que la littérature?* en *Le degré zéro de l'écriture* een aantal overeenkomsten en verschillen tussen Sartres en Barthes' nut van literatuur gesignaleerd. Met mijn analyse (vooral in hoofdstuk 4 "De balans: een korte

samenvatting en de stand van zaken tot dusver” en hoofdstuk 5 “Conclusie: literatuur is...”⁵ heb ik een paradigmawisseling weergegeven die zich tussen Sartre en Barthes voltrok en die beslissend was voor het poststructuralistische paradigma binnen de literatuurwetenschap vanaf Barthes.

De overeenkomsten tussen Sartres en Barthes’ literatuuropvattingen komen neer op enkele grote en belangrijke gedeelde ideeën naast wat kleinere overeenkomsten. Allereerst zijn zowel Sartre en Barthes het eens over engagement: literaire teksten moeten geëngageerd zijn. Ook zijn zij het eens over de vorm van engagement. Sartre en Barthes vinden namelijk alleen proza geschikt voor engagement, in tegenstelling tot poëzie. De auteur kan alleen engagement bereiken door met bepaalde tekens de lezer te sturen. Deze tekens (tegenover ‘dingen’ die andere kunstvormen, zoals poëzie en schilderijen, bevatten) bezitten een kracht die de lezer tot een stellingname bewegen. Sartre zegt hierover: “The writer can guide you and, if he describes a hovel, make it seem the symbol of social injustice and provoke your indignation” (4). Met andere woorden: een auteur kiest bepaalde woorden die fungeren als tekens: zij kunnen de beschrijving van een krot tot een symbool van sociale ongelijkheid maken. Poëzie bezit deze tekens niet, aangezien een dichter volgens Sartre eerst de vorm van een zin bedenkt voordat hij besluit welke woorden te gebruiken. Dit is funest voor engagement, dat juist berust op de bewuste keuze voor bepaalde woorden als tekens. Ook Barthes is van mening dat poëzie geen tekens kan bezitten, maar hij beredeneert daarbij vooral op taalkundig niveau: poëzie is in zichzelf besloten en kan daarom niet leiden tot engagement. Die tekens die proza wel bezit zijn nodig, aangezien beide auteurs het erover eens zijn in *Qu’est-ce que la littérature?* en *Le degré zéro de l’écriture* dat literatuur in een impasse zit waar zij moet zien uit te breken. Beide auteurs zien aan deze impasse een taalcrisis ten grondslag liggen, die begint in de moderne poëzie vanaf Rimbaud (1854 – 1891) (Barthes) dan wel het begin van de twintigste eeuw (Sartre). Betekenis is volgens Barthes niet voor poëzie weggelegd, alleen stijl. Dit is meteen de laatste belangrijkste overeenkomst tussen de literaturopvattingen van Sartre en Barthes: beide zijn van mening dat engagement plaatsvindt in de inhoud en niet in de stijl. Ik heb om dit te illustreren het volgende citaat van Gail Weiss gebruikt in mijn bachelorscriptie: “Style [...] plays both a necessary and very important role in communicating the writer’s message, but it has no intrinsic significance” (390). De grootste overeenkomsten tussen Barthes’ en Sartres literaturopvattingen zijn dus de noodzaak van engagement in fictie, proza als enige geschikte vorm voor engagement, tekens in proza duiden engagement, literatuur zit in een impasse en engagement kan alleen plaatsvinden in de inhoud en niet in de stijl.

Juist de verschillen in de literaturopvattingen van Sartre en Barthes wijzen echter een paradigmawisseling aan en bepalen het nut van literatuur volgens beide theorieën; zij zijn dus zo nodig nog belangrijker om te bespreken. Cruciaal is de andere rol die Sartre en Barthes engagement toedichten: bij Sartre staat engagement centraal, terwijl engagement bij Barthes

⁵ Ik zal globaal aangeven waar ik de informatie uit mijn bachelorscriptie haal; het is niet nodig de exacte bronvermelding hier toe te passen aangezien mijn bachelorscriptie niet gepubliceerd is. Ik zal ook selectief zijn met mijn bevindingen uit mijn bachelorscriptie; niet elke overeenkomst of elk verschil tussen Sartres en Barthes’ literaturopvattingen doet ertoe, ik zal slechts de in mijn ogen relevante of belangrijke bevindingen hier behandelen.

vooral een taalhandeling is. Engagement wordt volgens Barthes opgewekt door vervreemding, dat alleen tot stand komt in proza door het preteritum en de derde persoon. Die vervreemding heeft de taak om een bepaalde waarheid te schetsen en die waarheid tegelijkertijd te ontmaskeren; zo kan volgens Barthes engagement ontstaan. Barthes' literatuurtheorie is duidelijk taalkundig van aard en hij is dan ook vooral voorstander van de zogenaamde neutrale schrijftuur, waardoor de impasse zijns inziens doorbroken kan worden: taal verwordt tot een ontwerp, waardoor literatuur een utopie van taal wordt. Barthes' idee van de schrijftuur is een belangrijk verschil tussen Sartre en Barthes en laat ook duidelijk zien dat Barthes weliswaar in reactie op maar ook vooral na Sartre geschreven is. Dit taalkundige begrip wordt door Barthes omschreven als "een gevaloriseerde taal" (49) en kan vergeleken worden met een genre. Waar Barthes echter de taalkunde centraal stelt, legt Sartre de nadruk op politiek engagement; zij zien dan ook beide andere oplossingen om uit de door hun gesignaleerde impasse van literatuur te breken. Bij Sartre fungeert de context van een klasseloze maatschappij als oplossing, aangezien volgens hem alleen in een dergelijke maatschappij geëngageerde literatuur kan bestaan. Barthes ziet de oplossing om uit de impasse te breken echter, zoals al gezegd, in de neutrale schrijftuur. Ook hechten Barthes en Sartre een ander belang aan de relatie tussen schrijver en lezer: Sartre is van mening dat auteur en lezer een relatie aangaan gebaseerd op generositeit – zij gunnen elkaar vrijheid en erkennen die vrijheid. De lezer laat zich daarbij door de schrijver sturen door middel van tekens, waaruit engagement ontstaat. Barthes zegt niet veel in *Le degré zéro de l'écriture* over de relatie tussen auteur en lezer, maar hij reflecteert hierop vooral in zijn latere werk. Dit doet hij met name in het essay "La mort de l'auteur" (1968), waarin de lezer de plaats van de auteur inneemt zodra hij een werk begint te lezen: "the reader is the one who both gives and receives the message" (Weiss 396). Ook denkt Barthes anders over de vrijheid van de auteur; hij erkent dat de auteur een schrijftuur kiest, maar legt deze keuze ook restricties op. De keuze is dan wel vrijwillig, maar het is geen vrije keus aangezien de schriften onder druk van traditie en geschiedenis tot stand zijn gekomen. Sartre kent de auteur echter een veel grotere rol toe door diens eigen keuze van bepaalde tekens.

De overeenkomsten en verschillen tussen de literatuuropvattingen van Sartre en Barthes zijn nu beschreven en daaruit kunnen de verschillende visies op het nut van literatuur geconstitueerd worden. De inhoud van de paradigmawisseling tussen Sartre en Barthes' literatuuropvatting kan samengevat worden als een verschil in de receptie en het nut van engagement: Sartre stelt engagement boven alles, ziet dit als doel van een literair werk en het nut van die literatuur is de lezer tot actie te bewegen. Barthes heeft een minder politieke inslag en ziet het doel van literatuur als literatuur als utopie van taal en het nut als volledig engagement. Het poststructuralistische paradigma van Barthes met de nadruk op structuur van de tekst en de taalkunde vervangt het meer politieke existentiële paradigma van Sartre; de kiem voor die paradigmawisseling wordt in de jaren '40 en '50 gelegd door de werken *Qu'est-ce que la littérature?* en *Le degré zéro de l'écriture*. Taalkunde staat voor Barthes centraal, terwijl bij Sartre de taak van de schrijver en de lezer in de maatschappij centraal staan. Sartre staat daarmee, zoals ik in 4.3 van mijn bachelorscriptie aantoonde, in lijn van denkers als Kierkegaard, terwijl Barthes in de lijn van Saussure ligt. Mede deze andere voorgangers verklaren de breuk tussen het oude, existentiële paradigma en het nieuwe, (post)structuralistische paradigma. Of er opnieuw sprake is

van een paradigmawisseling aan de hand van *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante* wordt in hoofdstuk 4 besproken.

1.6 Theoretisch kader: deel 1

Deel 1 van het theoretisch kader is nu afgesloten: *memory studies*, de eigenschappen van *memory studies*, het gebruik van het woord 'memory' en het verband tussen *multidirectional memory* en *counter-history* en hun plaats in *memory studies* zijn uitgelegd. Ook de problemen betreffende *multidirectional memory* zijn kort aan bod gekomen. Tot slot is het begrip 'engagement' uitgelegd en zijn de ideeën over engagement van Sartre en Barthes en de paradigmawisseling aan de hand van *Qu'est-ce que la littérature?* en *Le degré zéro de l'écriture* behandeld. Ik kan nu overgaan naar deel 2 van het theoretisch kader: de *case study* Frankrijk, de Tweede Wereldoorlog, Algerije, Israël en mijn keuze voor *Meurtres pour mémoires* en *Étoile errante*.

Hoofdstuk 2: Case study Frankrijk, (de kolonie) Algerije, de Tweede Wereldoorlog en Israel: keuze voor twee romans

Het tweede deel van mijn theoretisch kader heeft betrekking op (de keuze voor) mijn *case study*, waarin de *case* bestaat uit verschillende plaatsen en gebeurtenissen.

Simpel voorgesteld heeft mijn scriptieonderzoek in dit opzicht betrekking op drie geografische plaatsen, namelijk Frankrijk en (de kolonie) Algerije in beide boeken en daarnaast ook nog Israel (een staat in wording) in *Étoile errante*. De tijdstippen in de geschiedenis die behandeld worden zijn veelvoudig; er komen in beide romans meerdere historische gebeurtenissen voor. Grof gezegd kan echter een tweetal aan belangrijke historische momenten onderscheiden worden die onderwerp van onderzoek zijn in mijn scriptie betreffende het nut van literatuur als engagement, namelijk de Tweede Wereldoorlog (1939 – 1945) en de Algerijnse opstand in Parijs (17 oktober 1961).

Beide historische gebeurtenissen bestaan als tijdsbestek uit meerdere gebeurtenissen, zoals de directe gevolgen van de Tweede Wereldoorlog (waartoe ik ook Hélénes vlucht naar andere delen van Europa en Israel reken en de vorming van een Israëliische staat in *Étoile errante* – hier ga ik in 2.2 dieper op in) en de nasleep, zoals het (latere) onderzoek naar wandaden begaan tijdens de Tweede Wereldoorlog in de jaren '60 en '80 door respectievelijk Roger en Bernhard Thiraud (in *Meurtres pour mémoire*, zie 2.2). Aan de Algerijnse opstand in Parijs kleven ook weer andere situaties dan alleen de opstand *an sich* en de nasleep van de stilte (*amnésie*) rondom de Algerijnse 'kwestie', zoals de jarenlange geschiedenis van Algerije als kolonie van Frankrijk. Deze omvangrijke geschiedenissen en hun afzonderlijke opeenstapeling van gebeurtenissen staan bijna onvermijdelijk met elkaar en met gebeurtenissen van andere conflicten in verband. Dit zal duidelijk worden via *multidirectional memory* wanneer ik over ga naar de daadwerkelijke tekstanalyse in hoofdstuk 3 ("*Counter-histories en multidirectional memory in Meurtres pour mémoire* (1985) en *Étoile errante* (1992): een tekstanalyse").

In dit hoofdstuk wil ik echter eerst dieper ingaan op mijn gekozen *case study* Frankrijk, Algerije en Israel en de twee romans *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*. Ik zal die keuze uitleggen aan de hand van de geschiedkundige achtergrond van beide romans. Daaruit volgt een relevant overzicht van de inhoud van de verschillende conflicten; de verhalen van de romans zullen globaal aan bod komen, maar de echte tekstanalyse zal zoals gezegd in hoofdstuk 3 plaatsvinden. Ik zal uitleggen waarom juist deze *case study* zich leent voor een onderzoek naar het nut van literatuur – begrippen uit deel 1 van het theoretisch kader, zoals *multidirectional memory*, *counter-history* en *memory studies* in het bijzonder, zullen hierbij belangrijk blijken. Uiteindelijk tracht ik, waarbij de tot dan toe vergaarde informatie uit het theoretisch kader als opstapje kan dienen, alvast een antwoord te formuleren op de vraag of er engagement in de romans aanwezig is en zo ja, hoe dit gebeurt, waarom en met welk doel. Deze vraag zal tegelijkertijd als startschot dienen voor de tekstanalyse van hoofdstuk 3.

2.1 Keuze voor twee romans: historische context en globale weergave van de verhalen

In de inleiding heb ik al kort uiteengezet waarom ik juist voor *Meurtres pour mémoire* (1984) en

Étoile errante (1992) heb gekozen. Ik zal hier nu dieper op in gaan en de verhalen van beide romans globaal weergeven ter illustratie van mijn argumenten.

Ten eerste bevatten zowel *Meurtres pour mémoire* als *Étoile errante multidirectional memory* en herbergen ze een *counter-history*; zij hebben dan ook beiden (gewelddadige) conflicten waarover een dominant geschiedenisverhaal bestaat als onderwerp. *Meurtres pour mémoire* behandelt de Tweede Wereldoorlog, de Algerijnse 'kwestie' als (voormalig) Franse kolonie en het Algerijnse verzet hiertegen en in *Étoile errante* komen de Tweede Wereldoorlog en de joods/Palestijnse-kwestie aan bod.

In *Meurtres pour mémoire* opent Didier Daeninckx met twee hoofdstukken over de Algerijnse opstand op 17 oktober 1961 vanuit verschillende perspectieven. Aan de ene kant heeft een aantal perspectieven betrekking op een groep Algerijnse jongeren die deelnemen aan de demonstratie (meerdere jongeren treden daarbij op als focalisators). Een ander perspectief wordt gefocaliseerd vanuit Roger Thiraud, een Fransman die zich min of meer toevallig op het moment van de demonstratie op straat bevindt en in het gewelddadige tumult belandt wanneer de politie tot hardhandige actie overgaat.

Zowel een paar van de Algerijnse jongeren als Roger Thiraud vinden tijdens de demonstratie de dood, maar door verschillende motieven. De Algerijnse jongeren, die op min of meer hetzelfde moment als Roger Thiraud slachtoffer worden, zijn dit lot beschoren door het wrede optreden van de Parijse politie. Roger Thiraud echter, is in opdracht vermoord omdat hij zich in de pijnlijke en voor sommigen schadelijke Franse geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog verdiept heeft; de demonstratie op 17 oktober 1961 en de chaos die volgde vormden voor de moordenaar een handige dekmantel.

Het verhaal vervolgt na deze twee openingshoofdstukken met Bernhard Thiraud, de zoon van Roger, twintig jaar later. Hij gaat op onderzoek uit naar de mysterieuze dood van zijn vader en vindt uiteindelijk dezelfde belastende feiten in archieven over de rol van sommige Fransen in de Tweede Wereldoorlog als zijn vader; ook hij wordt daarom uiteindelijk om dezelfde reden vermoord.

Deze gebeurtenissen vormen samen een *counter-history*: de stilte omtrent de Algerijnse opstand wordt doorbroken in de twee openingshoofdstukken en tegelijkertijd wordt de rol van de Fransen in de Tweede Wereldoorlog aan het licht gebracht. Deze twee geopenbaarde verborgen geschiedenissen worden aan elkaar verbonden door de aanwezige *multidirectional memory*; Rothberg wijdt zelfs twee hoofdstukken van *Multidirectional Memory* aan 17 oktober 1961 en noemt hierin ook *Meurtres pour mémoire*. De connecties die Daeninckx op papier maakt – de neerslag van de Algerijnse opstand als typerend voor de Franse kolonisatie in relatie tot het Franse oorlogsverleden met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog – zijn gebaseerd op een feitelijke geschiedenis, aan de hand van herinneringen.

Meurtres pour mémoire berust dus op verhaalniveau op feiten. Zoals beschreven in *Meurtres pour mémoire* werd de vreedzame opstand tegen de Franse bezetting van Algerije, georganiseerd door de Front de Libération Nationale (de Algerijnse vrijheidsbeweging), hardhandig door de Parijse politie de kop in gedrukt:

Victims both living and dead were thrown into the Seine, in numbers we will never know, while others were cornered and shot in the streets, shot or beaten to death in the courtyard

of the Préfecture de Police, or simply clubbed as they emerged from the Métro for the demonstration. (Graebner 173)

Het meest opvallende aan deze wandaad, was dat die ("almost but not quite unreported at the time"), vergeten lijkt te zijn in de Franse geschiedenis (de zogenaamde *l'amnésie*), tot in the negentiger jaren van de twintigste eeuw (Graebner 173). Echter, toen de misstanden in de jaren '90 massaal werden herinnerd en opgerakeld, gebeurde er iets zeer belangrijks dat de fundering vormt voor mijn onderzoek en sterke overeenkomsten vertoont met de fictionele connectie van gebeurtenissen in *Meurtres pour mémoire*: de situatie in (de kolonie) Algerije werd in direct verband gebracht met de situatie in Frankrijk tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Concreet kwam dit tot uiting tijdens het proces van Maurice Papon, die ervan beschuldigd werd misdaden tegen de mensheid begaan te hebben in collaboratie met de Nazi's toen hij een Vichy bureaucraat was in 1942 en 1944. Tijdens zijn proces bleek dat hij ook betrokken was geweest bij de bloedige neerslag van de Algerijnse opstand in 1961 – plots werden beide, pijnlijke conflicten direct aan elkaar gekoppeld (Graebner 172). Door deze koppeling ontstond een vergelijking met een naar smaakje: enerzijds kwamen pijnlijke feiten aan het licht over wandaden van collaborerende Fransen tijdens de Tweede Wereldoorlog, anderzijds werd duidelijk dat de Fransen zich soms net zo misdroegen, gelijk de Nazi's in Frankrijk, in Algerije en tijdens de Algerijnse opstand in Parijs. Het gedrag van de Fransen tijdens de Tweede Wereldoorlog legde ook het gedrag van de Fransen met betrekking tot Algerije bloot.⁶ En vice versa: de schandelijke daden van 17 oktober 1961 brachten via Papon het pijnlijke Franse optreden tijdens de Tweede Wereldoorlog aan het licht. Precies deze connectie "between different eras" licht *Meurtres pour mémoire* uit, alsmede "the persistence of the unresolved past in the present" (Rothberg 276). *Multidirectional memory* is het mechanisme dat deze link mogelijk maakt; Daeninckx gebruikte deze techniek zoals we hebben gezien al in *Meurtres pour mémoire* (1984), voordat Rothbergs concept van *multidirectional memory* bestond (2009).

Hetzelfde gebeurt in *Étoile errante* op dezelfde en andere gebieden, namelijk Frankrijk en de opstelling tegenover bijvoorbeeld joden tijdens de Tweede Wereldoorlog (hetzelfde als in *Meurtres pour mémoire*) en de behandeling van Palestijnen wanneer gevluchte joden de staat Israel stichten (anders). *Étoile errante* wordt gefocaliseerd vanuit twee personen in vijf delen: in vier delen is de joodse Héléne (vaak met haar koosnaam Esther aangeduid) aan het woord in Frankrijk, al gevlucht voor de Nazi's maar uiteindelijk ook genoodzaakt vanuit de Provence richting Israel te vluchten, en in één deel is de Palestijnse Nejma de focalisator, levend in een vluchtelingenkamp onder barre omstandigheden en verjaagd door de komst van de joden. Er is dus sprake van een dubbele migratie (Rey Mimoso-Ruiz 118), die *multidirectional memory* mogelijk maakt: de gruwelijkheden en verdrijving die de joden ondervonden door de Nazi's, komen overeen met hun houding tegenover de Palestijnen in het latere Israel. In tegenstelling tot in *Meurtres pour mémoire* – waar de connectie tussen Algerije en de Tweede Wereldoorlog expliciet is door de figuur van Veillut (die Papon voorstelt) – wordt deze connectie op een andere manier expliciet gemaakt door de ontmoeting van Héléne en Nejma die hun overeenkomstige levens bezegeld. Daarnaast is

⁶ Pijnlijk bijkomend feit is dat de Fransen de oorlog in Algerije in eerste instantie niet als oorlog beschouwden of benoemden, maar als "civilizing mission" voor vrede in Algerije. In het begin van de oorlog, werd deze betiteld als "the events of Algeria" en was het gebruik van marteling niet bekend in Frankrijk (Stora 87).

de affaire van de collaborerende Fransen in de Tweede Wereldoorlog ook in *Étoile errante* aanwezig; immers, al gevlucht naar de Provence, moet Hélène met haar moeder ook weer uit Provence weg en zoekt zij (na een tussenstop in Italië) uiteindelijk haar heil in het beloofde land.

De belangrijkste link die Le Clézio in *Étoile errante* legt, namelijk de overeenkomsten tussen het gedrag van de Nazi's tegenover de joden en het (gelijksoortige) gedrag van de joden tegenover de Palestijnen, was echter sinds de oprichting van de staat Israel in Palestina in 1948 met goedkeuring van de Verenigde Naties ("Foundation" 33) tot ver in de jaren '90 en het begin van de eeuwwisseling een taboe. De Westerse steun in het conflict gaat vooral uit naar Israel en de (zionistische) joden; de Verenigde Staten hielden bijvoorbeeld vele resoluties in de Verenigde Naties tegen Israel tegen, zoals de veroordeling van Israëliëse luchtaanvallen die honderden mensen doodden in Libanon en Syrië (1972) en de oproep aan Israel om te stoppen met het bouwen van illegale nederzettingen (2011) ("VS 'walgt'", par. 3). Ook in Nederland werd Palestijnse steun vaak niet in dank afgenomen; zo werd Gretta Duisenberg meerdere malen verguisd en aangeklaagd omdat zij de bevrijding van de bezette gebieden eiste en hier (controversiële) uitspraken over deed. De toon van diverse nieuwsartikelen laat zien hoe gevoelig het conflict in de Westerse samenleving ligt en hoe beladen de nasleep van de Tweede Wereldoorlog nog steeds is (zie bijvoorbeeld het artikel van Drayer).

Het lijkt alsof het Westen wil compenseren voor de Tweede Wereldoorlog en zit opgezaald met een schuldgevoel; dit is bijvoorbeeld terug te zien in de Amerikaanse *Zionist power configuration* (ZPC), die vaak bestempeld wordt als een zionistische "lobby" (Petras 380). De ZPC is een Amerikaanse politieke organisatie die zich exclusief focust op Israel (Petras 381). De zionistische lobby is echter een benaming voor alle zionistische groeperingen die voor de staat Israel blijven vechten. De zionistische lobby bleef in het Westen lobbyen voor steun ook na de uitroeping van de staat Israel in 1947 door de VN (Ratna, Tjalling et al. "Zionistische Lobby") en het Westen was gewillig om die steun te geven: de joods/Palestijnse kwestie is "part of a more general, global struggle between the Islamic East and the West, in which the Land of Israel/Palestine figured, and still figures, as a major battlefield" (Morris 394). Het lastige is dat het heel moeilijk is om een opinie te vormen over dit conflict, aangezien de verslaglegging en de berichtgeving hierover bij uitstek subjectief zijn en de aard van het conflict is complex:

The Zionists saw their enterprise and aspirations as legitimate, indeed, as supremely moral: the Jewish people, oppressed and murdered in Christendom and in the Islamic lands, was bent on saving itself by returning to its ancient land and there reestablishing its self-determination and sovereignty. But the Arab inhabitants, supported by the surrounding, awakening Arab world, decried the influx as an aggressive invasion by colonialist, infidel aliens; it had to be resisted. (Morris 392)

Nu ik een globale schets van de verhalen in zowel *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante* evenals enkele geschiedkundige feiten heb weergegeven, moet duidelijk zijn dat in beide *counter-histories multidirectional memory* verschillende gebeurtenissen met elkaar verbindt. Voorzichtig kan nu al gesteld worden, zoals al eerder is duidelijk geworden, dat beide romans de geschiedenis reflecteren, maar soms ook voor zijn: "fiction even preceded actual events" (Forsdick 336). Dit gebeurde in *Meurtres pour mémoire* toen "the parallel memories that emerged during the Papon trial had been suggested a decade earlier in Didier Daeninckc's *Meurtres pour mémoire*" (Forsdick 336) en evenzo in *Étoile errante* met de opvallende overeenkomsten tussen Hélènes en Nejma's

leven; die vergelijking wordt nu ook decennia na de oprichting van de Israëliëse staat voorzichtig gemaakt. Le Clézio was echter niet de eerste die deze vergelijking maakte; ook anarchisten legden eind jaren '40 in Frankrijk verbanden en veroordeelden de behandeling van de Arabieren tijdens de stichting van de Israëliëse staat (zoals Jules Chazoff) – deze standpunten waren echter niet algemeen bekend en werden ook niet door alle anarchisten gedeeld (Boulouque par. 5). Le Clézio trad in 1992 wel openlijk naar buiten met deze verbanden in *Étoile errante*.

Naast de verhalen die de romans uiterst geschikt maken voor *multidirectional memory* zijn juist *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante* interessant met betrekking tot de manier waarop zij *multidirectional memory* als techniek inzetten stilistisch gezien. De verschillende literaire procédés die *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante* gebruiken, tonen de diversiteit van *multidirectional memory* in fictie. Dit is te zien aan de genres, de opzet van beide romans, de wijze van vertelling en focalisatie, de incorporatie van postmoderne literaire kenmerken, enkele metateksten en woordkeuze; elementen die ik in de tekstanalyse in hoofdstuk 3 uitgebreid zal onderzoeken. *Meurtres pour mémoire* behoort, zoals ik al in de inleiding meldde, tot het genre van de *roman noir*. De *roman noir* is een populair *detective*-achtig genre. *Étoile errante* is echter duidelijk literair van aard. Door dit soort verschillen van het gebruik van *multidirectional memory* te belichten, zal ik tegelijkertijd meer te weten komen over de flexibiliteit van Rothbergs concept en de mogelijke geschiktheid ervan voor de invulling van het nut van literatuur. Ook zal ik onderzoeken in welke verhouding de literaire procédés staan tot *memory studies*.

Ten slotte zijn voor mijn onderzoek, wat betreft de romans, de publicatiedata relevant. Ik heb juist deze romans gekozen, aangezien zij geschreven zijn vóór *memory studies* als interdisciplinair vakgebied tot stand is gekomen en vóór de stilte van de *l'amnésie* in de jaren '90 officieel doorbroken werd. Als uiteindelijk aan de hand van mijn onderzoek blijkt dat er weldegelijk sprake is van een paradigmawisseling aangaande het nut van literatuur, dan zou dit betekenen dat de invloed van *memory studies* van terugwerkende kracht zou zijn. Net zoals literatuur in sommige gevallen de gebeurtenissen (gedeeltelijk) voor kan zijn zoals we eerder zagen, kan ook gesteld worden dat literatuur de theorie voor kan gaan. Immers, Rothberg kwam pas in 2009 met het concept van *multidirectional memory*. Na de tekstanalyse kan ik concluderen of literatuur inderdaad vooraf kan gaan aan theorie; het zal dan ook mogelijk zijn om te onderzoeken of deze eventuele eigenschap de verdienste van *memory studies* is en of *memory studies* daardoor een paradigmawisseling in gang heeft gezet. Deze eventuele uitkomst verdient op zichzelf al nader onderzoek (Hoofdstuk 4: "Paradigmawisseling of niet: is het nut van literatuur in de vorm van engagement veranderd door de komst van *memory studies*?"). Ik zal onderzoeken of literatuur een manier is om een paradigmawisseling aan te tonen (is er sprake van een terugwerkende kracht die impliceert dat literatuur zaken eerder aankaart dan theorie), net zoals gebleken is dat literatuur eerder stiltes doorbreekt en (traumatische) herinneringen met elkaar verbindt.

2.2 Engagement?

Ik denk dat juist deze *case study* geschikt is voor een onderzoek naar het nut van literatuur, omdat zij de (nieuwe) omstandigheden van de literatuur vanaf de jaren '90 van de vorige eeuw en de invloed op het nut van literatuur als engagement goed weergeeft. Met de komst van *memory studies* zijn uiterst interessante en invloedrijke begrippen als *multidirectional memory* en *counter-history* binnen de literatuurwetenschappen dominant geworden, juist door de interdisciplinaire

aanpak van *memory studies*. Ten tijde van Barthes en Sartre in de jaren '40 – '50 van de twintigste eeuw, het onderzochte tijdsbestek van mijn bachelorscriptie, beperkte de literatuurwetenschap zich tot haar eigen onderzoeksveld en dat van de nabije linguïstiek. De wetenschappelijke wereld ziet er, zoals besproken in het eerste hoofdstuk van dit theoretisch kader, aanzienlijk anders uit op dit moment door een interdisciplinaire stroming.

De vraag of *memory studies* met *multidirectional memory* die *counter-histories* creëren het nut van literatuur als engagement invult of verandert, kan onderzocht worden door te zoeken naar engagement in de romans. Is er engagement aanwezig in *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante* en zo ja, hoe, waarom en met welk doel? Hoewel ik dit uitgebreid zal bespreken in hoofdstuk 3 en 4, geef ik hier alvast een vooruitblik.

Ik denk dat, op basis van de zojuist gegeven globale schets van de verhalen en de opzet van de romans, er weldegelijk engagement aanwezig is in zowel *Meurtres pour mémoire* als in *Étoile errante*. Dit is alleen al te zien aan de wijze waarop de verscheidene conflicten in de romans beschreven worden; er wordt niet zozeer een oordeel gegeven over wie er gelijk heeft of wat fout is, maar het onrecht wordt in beide gevallen vanuit een 'neutraal' perspectief beschreven – voor zover dit mogelijk is natuurlijk. Hoewel de focalisatie bij de verschillende hoofdpersonen ligt en daardoor ook subjectief te noemen is, wordt er niet zozeer vanuit hun oordeel beredeneerd, maar wordt het onrecht vanuit hun (feitelijke) ervaringen weergegeven en hoe zij zich daarbij voelden. Ook de opzet van de romans, de twee focalisators (een joodse en een Palestijnse) in *Étoile errante* en het nooit meer noemen van de Algerijnse focalisators van 17 oktober 1961 of het decor van de Algerijnse demonstratie waarmee *Meurtres pour mémoire* opent, tonen een zekere mate van engagement. Le Clézio en Daeninckx hebben bepaalde keuzes gemaakt als schrijvers om hun verhaal te positioneren en vorm te geven; mijns inziens hebben zij dit zo gedaan (zoals bij het voorbeeld van de focalisators) met een bepaalde stellingname, met andere woorden: er is engagement in beide romans aanwezig. Het opvallend weglaten van een definitief (waarde)oordeel over de gebeurtenissen en de belichting van een conflict vanuit meerdere invalshoeken duidt dat engagement aan. Het maakt de lezer bewust van de situatie en de verschillende kanten van een conflict. Waarom Daeninckx en Le Clézio dit gedaan hebben, zal onvermijdelijk betrekking hebben op de conflicten die de boeken beschrijven, zoals de kwesties van (de rol van de Fransen in) de Tweede Wereldoorlog, Frankrijk versus Algerije en (de stichting van de staat) Israël versus de Arabieren. In de tekstanalyse in hoofdstuk 3 zal ik verschillende interpretaties van het waarom van engagement in de romans weergeven. Ook kan ik dan gissen naar het eventuele doel van dit engagement. Want engagement komt nooit zonder doel; immers, zoals we in de inleiding al zagen, betekent 'engagement' volgens de Van Dale 'gevoel van morele verplichting'. Maar engagement kan ook op andere manieren uitgelegd worden volgens Encyclo, namelijk als 'verbintenis', 'belang hechten aan een maatschappelijke kwestie' en letterlijk 'zich ergens toe verplichten'. Vraag blijft waar Le Clézio en Daeninckx zich dan precies aan verplichten, want dat wordt niet op het eerste gezicht duidelijk tijdens het lezen van de boeken. Grondig onderzoek is nodig; de verhalen alleen vertellen ons niet genoeg, maar de wijze waarop ze verteld zijn is minstens zo belangrijk. Meer kennis over de vorm van engagement, *multidirectional memory* en *counter-histories* in *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante* is vereist – het is tijd voor de tekstanalyse.

Hoofdstuk 3: *Counter-histories* en *multidirectional memory* in *Meurtres pour mémoire* (1984) en *Étoile errante* (1992): een tekstanalyse

In dit hoofdstuk zal ik *multidirectional memory* en *counter-histories* in *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante* aanwijzen. Het zal duidelijk worden welke rol *multidirectional memory* en *counter-histories* in beide romans spelen; niet alleen de manier waarop, maar ook het belang en vooral het doel van deze technieken zullen uitgebreid belicht worden. Uiteindelijk kan, door het antwoord te vinden op deze vragen aan de hand van een nauwkeurige tekstanalyse, het nut van literatuur uit de romans gedestilleerd worden: (in welke vorm) is er engagement aanwezig en (hoe) is engagement het nut van literatuur in (het tijdperk van) *memory studies*?⁷

Allerlei (formeel) aspecten van de romans zullen hierbij van belang zijn; hoewel *multidirectional memory* hoofdzakelijk plaatsvindt op verhaalniveau door het gelijkstellen of overeen laten komen van verschillende gebeurtenissen en conflicten, uit *multidirectional memory* zich concreet in een aantal andere onderdelen van de romans. Die aspecten waarlangs *multidirectional memory* tot stand komt op verhaalniveau zijn de opzet van de romans (waaronder de focalisatie, wijze van vertelling en metateksten) en het genre (waartoe ik als uitingen de bijbehorende schrijfstijl, de symboliek en eventuele postmoderne kenmerken reken). In deze tekstanalyse via de mechanismes van verhaal, opzet en genre staan de wijze en betekenis van *multidirectional memory* en *counter-histories* centraal.

Ik zal in de tekstanalyse Rothbergs concept van *multidirectional memory* als uitgangspunt nemen en herinnering (zoals ik heb beschreven in de inleiding) behandelen als een concept dat constant in dialoog gaat met andere herinneringen, die misschien niets met elkaar te maken hebben, maar die op sommige punten wel overeenkomen of aan elkaar gekoppeld kunnen worden. Herinnering zal ik behandelen als een flexibel begrip dat kruisverwijzingen aangaat met andere herinneringen en niet gelimiteerd is tot het privédoel, maar openlijk 'leent' van andere herinneringen. Rothbergs afwijzing van de *zero-sum game* is hierbij belangrijk: de ene herinnering sluit een andere, tegengestelde, herinnering niet uit, maar beide herinneringen kunnen naast elkaar bestaan – herinnering is *multidirectional*. Zo zullen in mijn analyse de herinneringen van Hélène Nejma's herinneringen niet verdringen, maar zij zijn gelijkwaardig aan elkaar in *Étoile errante*. Hetzelfde geldt voor de herinnering aan de Algerijnse opstand en de herinnering aan de Franse collaboratie in de Tweede Wereldoorlog in *Meurtres pour mémoire*; hoewel zij niet in gelijke mate aan bod komen, zijn zij op herinneringsniveau wel even belangrijk en gaan zij een verband met elkaar aan.

Ik zal echter Rothbergs idee van *multidirectional memory* uitbouwen in mijn tekstanalyse; zo heeft hij gesproken over *multidirectional memory* in de roman noir *Meurtres pour mémoire*, maar ik zal dieper ingaan op hoe *multidirectional memory* concreet in de roman voorkomt. Rothberg gaat in zijn analyse van *Meurtres pour mémoire* in *Multidirectional Memory* (274 – 280)

⁷ Bij de tekstanalyse zal ik de romans hoofdzakelijk in het Frans behandelen. Waar nodig zal ik voor de duidelijkheid een Nederlandse vertaling ernaast gebruiken.

vooral in op het genre en “what it means for histories to be hidden and what it means to bring them to light” (273). De betekenis van deze verschuiving van verborgen naar zichtbaar verkent hij vooral in de populaire gedaante van de *roman noir* (274). Hij kiest juist *Meurtres pour mémoire* omdat deze de twee meest besproken verborgen geschiedenissen in *Multidirectional Memory*, de Algerijnse opstand en de Franse (Vichy) rol in de Tweede Wereldoorlog, aan elkaar verbindt door middel van het genre (de *roman noir* in combinatie “with a plot of intergenerational historical transmission” – op dit genre en deze combinatie zal ik later in de tekstanalyse dieper ingaan) (274). Vooral de verschillende mysteries op verhaalniveau en de structuur van *Meurtres pour mémoire* noemt Rothberg voor zijn analyse van *multidirectional memory*; hij acht met name de connectie tussen verschillende tijdperken en de “persistence of the unresolved past in the present” als grote verdienste van *multidirectional memory* (276). Mijn analyse zal echter, zoals gezegd, dieper gaan dan Rothbergs signalering van *multidirectional memory* in *Meurtres pour mémoire*: ik zal ook uitzoeken hoe *multidirectional memory* in tastbare vorm wordt geconstrueerd in de tekst aan de hand van niet alleen genre en structuur, maar ook aan de hand van woordkeuze, schrijfstijl, symboliek, focalisatie, postmoderne kenmerken, metateksten en vertelling. Ik wil in mijn analyse doorstoten naar een laag van concrete constructie van *multidirectional memory*; daarnaast wil ik laten zien dat *multidirectional memory* ook in andere stijlen voor kan komen. Zo zal ik niet alleen een *roman noir* analyseren, maar ook *Étoile errante*, een boek dat in een heel ander, hoog literair genre is geschreven. Ook bij *Étoile errante* zal ik mij nauwkeurig buigen over de opzet en het genre van de roman en mij in het bijzonder focussen op de verhaallijnen, woordkeuze, schrijfstijl, symboliek, focalisatie, eventuele postmoderne kenmerken, metateksten en vertelling.

Ik streef ernaar zowel de *multidirectional memory*-verbanden op grond van de gebeurtenissen in de verhalen te detecteren, als de constructie en werking van *multidirectional memory* in de tekst; mijn analyse van *multidirectional memory* speelt zich zowel af op verhaalniveau als op tekstniveau in twee verschillende romans. Van daaruit kan ik ook een genuanceerde conclusie trekken met betrekking tot doel en nut van de aanwezige *multidirectional memory* in *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*. Daarnaast zal ik met betrekking tot Rothberg het verband tussen *multidirectional memory* en *counter-history* nader onderzoeken en zo nodig herdefiniëren; in hoofdstuk 2 heb ik uitgelegd dat, in lijn van Rothbergs gedachtegoed, een verborgen verleden door *multidirectional memory* geopenbaard wordt in *counter-histories*. Ik zal tijdens mijn tekstanalyse kijken hoe deze relatie precies in zijn werk gaat – Rothberg zelf gaat niet uitgebreid in op *counter-histories* of hun relatie met *multidirectional memory*.

De tekstanalyse in dit hoofdstuk zal cruciaal zijn voor de beantwoording van de hoofdvraag of een *counter-history* via *multidirectional memory* het nut van literatuur verandert in de vorm van engagement. Ook geeft de tekstanalyse genoeg basis voor hoofdstuk 4, waarin ik zal onderzoeken of er een paradigmawisseling heeft plaatsgevonden met betrekking tot het nut van literatuur ten opzichte van het nut van literatuur van de jaren '50 (zoals beschreven in mijn bachelorscriptie). Er kan dus grofweg gesteld worden dat dit hoofdstuk een antwoord mogelijk maakt op het eerste deel van de hoofdvraag (“Verandert de *multidirectional memory* in een *counter-history* het nut van literatuur in de vorm van engagement?”) en hoofdstuk 4 doet dit voor het tweede gedeelte van de hoofdvraag (“Oftewel: is er sprake van een paradigmawisseling met betrekking tot de literatuurtheorie over het nut van literatuur door de komst van *memory studies*, en hoe speelt dit in de Franse context?”). In dit hoofdstuk zullen de bevindingen uitgebreid en de uitkomsten

beknopter besproken worden, waarna in hoofdstuk 4 en in de conclusie echte antwoorden gegeven kunnen worden met betrekking tot de hoofdvraag.

3.1 Werkwijze

Mijn tekstanalyse, die rust op de pijlers van het verhaal (de gebeurtenissen), opzet van de roman (aan de hand van focalisatie, wijze van vertelling en metateksten) en het genre (aan de hand van schrijfstijl, woordkeuze, symboliek en postmoderne kenmerken), wordt onder andere ondersteund door Edward M. Forsters idee van de roman. Dit idee uit *Aspects of the Novel* zal ik, evenals Gérard Genettes *Narrative discourse: an essay in method* en enkele narratologische opvattingen van Franz K. Stanzel, als theoretisch hulpmiddel gebruiken bij mijn analyse (deze werken komen voor in het theoretische overzichtswerk over narratologie van Manfred Jahn voor de Universiteit van Keulen, waar ik voornamelijk naar zal verwijzen als ik de narratologische ideeën van Genette en Stanzel behandel).⁸

Bij het globale overzicht van de verhalen in hoofdstuk 2, is al voorzichtig duidelijk geworden dat *multidirectional memory* op verhaalniveau geconstrueerd wordt door de verbinding tussen verschillende gebeurtenissen en herinneringen. Dit gebeurt via de mechanismes die ik in dit hoofdstuk verder zal onderzoeken: opzet en genre. Volgens Forster bestaat de roman uit verschillende onderdelen die aan een analyse onderworpen kunnen worden, waaronder het verhaal (de gebeurtenissen), de karakters en het plot (39). Forster noemt het verhaal "the fundamental aspect of the novel" (40). Een verhaal is de noodzakelijke ruggengraat - "backbone" (41) - van een roman: "the more we look at the story [...] the more we disentangle it from the finer growths that it supports, the less shall we find to admire" (40 - 41). Juist door het verhaal komen uiteindelijk ook die andere, interessante construerende technieken en ondersteunende aspecten aan bod; Rothberg gebruikt voor zijn concept van *multidirectional memory* meerdere narratieve technieken die sinds Forster gebruikelijk zijn. Met andere woorden: het verhaal legt de mechanismes (in dit geval opzet en genre) van *multidirectional memory* en *counter-history* bloot in *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*.

In hoofdstuk 2 heb ik de verhalen al globaal weergegeven, maar de verhalen komen in dit hoofdstuk uitgebreid aan bod: het verhaal zal bij de tekstanalyse, ook wanneer ik over opzet of genre spreek, nooit ver weg blijken. Aan de hand van het verhaal zal ik zoals gezegd opzet en genre onderzoeken, die beide kapstoktermen zijn voor andere kenmerken van de roman (zoals de aspecten focalisatie en schrijfstijl) - op deze manier zal ik de aanwezige *multidirectional memory* en *counter-histories* aan het licht brengen. De uitkomst van mijn tekstanalyse zal van groot belang zijn: het doel van de aspecten van de romans met betrekking tot het beoogde nut van literatuur zal hieruit blijken. Hoe die mechanismes te werk gaan (in welke mate de aspecten overeenkomen of van elkaar verschillen in *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*) is daarnaast een belangrijke

⁸ Forsters idee van de roman is al decennia oud (het boek *Aspects of the Novel* stamt uit 1927) en zijn ideeën op het gebied van narratologie zijn leidend te noemen tot de dag van vandaag. Zij worden nog steeds gebruikt - onder andere door Rothberg. Hij wordt bijvoorbeeld, evenals Genette, veelvuldig aangehaald in het academische handboek *An Introduction to Literature, Criticism and Theory* van Andrew Bennett en Nicholas Royle uit de laatste versie van 2009. Hetzelfde geldt voor Genettes *Narrative discourse: an essay in method* (1980) en enkele ideeën over narratologie van Franz K. Stanzel uit verschillende werken (zoals *Typische Formen des Romans* uit 1964).

uitkomst: als deze onderdelen wel hetzelfde doel nastreven en een overeenkomstig nut van literatuur voor ogen hebben, betekent dit dat *multidirectional memory*, als concept dat sinds 2009 bestaat, dwars door stijl of stroming heen gaat. *Multidirectional memory* zou dan ook met terugwerkende kracht geldig zijn voor *Meurtres pour mémoires* en *Étoile errante*.

Alvorens ik tot de daadwerkelijke tekstanalyse overga wil ik nog wel een reserve inbouwen in mijn onderzoek: ik tracht niet elk bijzonder detail uit te lichten van verhaal, opzet en genre van *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*. Er is zoveel interessants te vinden in deze romans dat ik mij zal beperken tot de belangrijkste bevindingen die mijns inziens cruciaal zijn voor (het vinden van) *multidirectional memory* en *counter-history*. Mijn tekstanalyse is dus allerminst volledig en ik wil graag wijzen op het feit dat ik bij mijn onderzoek veel interessante verbanden en structuren in de romans heb gevonden, waarvoor hier helaas geen ruimte is.

3.2 *Multidirectional memory* en *counter-history*: opzet van de romans

De verhaallijnen in zowel *Meurtres pour mémoire* als *Étoile errante* worden ondersteund door een ander belangrijk aspect, namelijk de opzet van de roman. Focalisatie en wijze van vertelling nemen een belangrijke plaats in bij dit aspect. Beide romans bevatten namelijk (een hoeveelheid aan) perspectiefwisselingen.

In *Meurtres pour mémoire* uit dit zich in het bijzonder in de eerste drie hoofdstukken: van pagina 11 tot en met halverwege pagina 16 ligt de focalisatie bij Saïd Milache, van pagina 16 tot en met halverwege pagina 19 bij Roger Thiraud en van pagina 19 tot en met pagina 26 bij Kaïra Guelanine – dit is in hoofdstuk 1 aangeduid met de namen van de focalisators boven de gefocaliseerde stukken. In hoofdstuk 2 is de focalisatie van het verhaal ook weer onderverdeeld in drie delen, maar dit keer zijn niet de namen van de focalisators aangegeven. De focalisators worden niet expliciet benoemd, maar worden duidelijk door de context van het vertelde verhaal en de nadruk op de blik en gedachtegang van bepaalde personen. Het verspringen van de focalisatie wordt aangegeven met een sterretje onderaan de paragraaf. Zo ligt de focalisatie op pagina 27 tot en met een groot deel van pagina 33 bij de Algerijnse jongeren, die eerder in hoofdstuk 1 ook (maar dan apart) als focalisator optraden. Vanaf pagina 33 tot en met halverwege pagina 37 ligt de focalisatie weer bij Roger Thiraud, waarna vanaf pagina 37 tot en met pagina 38 de focalisatie bij de politieagenten ligt die het lijk van Thiraud ontdekken. Vanaf hoofdstuk 3, wanneer er een sprong van twintig jaar vooruit in de tijd gemaakt wordt en het verhaal in de jaren '80 gevestigd wordt, verspringt de focalisatie wisselend naar Bernard Thiraud en zijn directe omgeving (zijn vriendin Claudine en zijn moeder Muriel) wanneer hij nog in leven is en naar inspecteur Cadin, wanneer Bernard is vermoord. Bij alle focalisators is de verteller heterodiëgetisch en wordt het "ils"-perspectief aangehouden, op Cadin na: wanneer hij aan het woord komt, treedt hij ook op als de verteller en wordt de vertelling homodiëgetisch van aard (de "je"-vorm wordt gebruikt). Wanneer echter de andere focalisators centraal staan, beslaat de combinatie van focalisatie en heterodiëgetische vertelling de situatie van een "figural narrative": een heterodiëgetisch narratief waarin de verteller op de achtergrond blijft ("covert") en de interne focalisatie zich op de voorgrond bevindt (Jahn N1.18).

Doordat de focalisatie meerdere malen verschuift, wordt er een situatie van gelijkheid geschapen. De Algerijnen en de Fransen worden zo op hetzelfde niveau geplaatst. De Algerijnse focalisatie dringt zich zelfs aan de lezer op, doordat die alleen in de eerste twee hoofdstukken

plaatsvindt. Er vindt geen enkele reflectie op deze specifieke Algerijnen in de opening van het boek plaats en deze focalisatie laat daardoor een indruk op de lezer achter. Ze verdwijnen en komen niet meer terug; net zoals dit in de werkelijkheid gebeurde ten tijde van de *amnésie*. De beschrijving van het geweld in hoofdstuk 2 jegens de Algerijnen stemt tot denken en voedt de *multidirectional memory* doordat de Algerijnse personages, die de lezer in de eerste twee hoofdstukken samen met Roger Thiraud leert kennen, nooit meer genoemd worden – “None of these characters ever reappear during the course of the novel” (Rothberg 275). In die zin stuurt Daeninckx vanaf de achtergrond het leesproces door alleen in de eerste hoofdstukken de demonstratie centraal te stellen: “By the end of the second chapter all of the characters through whom those events have been focalized are either dead – murdered outside the Bonne-Nouvelle metro station – or arrested and taken to the makeshift camps in sports stadiums at the edge of the city” (Rothberg 274 – 275). Wat *Meurtres pour mémoire* dan ook vooral onderscheidt van *Étoile errante* qua opzet zijn de krachtige twee openingshoofdstukken, waarin de Algerijnse Saïd Milache, Lounès Tougourd, Kaïra Guelanine en Aounit Guelanine naast Roger Thiraud en de politieagenten aan het einde van hoofdstuk 2, optreden als personages en als focalisators.

De Algerijnse demonstratie staat in deze hoofdstukken centraal en wordt verbonden met de Tweede Wereldoorlog en de rest van de roman door de moord op Roger Thiraud (zoals uitgelegd op verhaalniveau in hoofdstuk 2). Juist deze koppeling op verhaalniveau, gesteund door de “figural narrative” aanwezig in die hoofdstukken, creëert *multidirectional memory* in *Meurtres pour mémoire*: Rothberg definieert *multidirectional memory*, zoals ik in hoofdstuk 1 heb laten zien, als “a model based on recognition of the productive interplay of disparate acts of remembrance” (309). Ogenschijnlijk onafhankelijke conflicten worden aan elkaar gekoppeld door middel van herinnering. In *Meurtres pour mémoire* gebeurt dit aan de hand van de bloedige neerslag van de Algerijnse opstand door de Franse politie in Parijs op 17 oktober 1961, die een dekmantel vormt voor de moord op Roger Thiraud; Roger Thiraud wordt op zijn beurt het zwijgen opgelegd omdat hij teveel pijnlijke feiten weet van de Franse collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog, vooral met betrekking tot de twee personen (voormalig Vichy) beambte André Veillut en secretaris Lécussan (die aan het einde van de oorlog overliepen naar het verzet en sindsdien herinnerd zijn om hun goede daden). Op deze manier gaan het Algerijnse conflict en de Franse collaboratie in de Tweede Wereldoorlog een relatie met elkaar aan middels twee individuele moorden die herinneringen oproepen en met elkaar verbinden. Die relatie wordt, naar mate het verhaal vordert, uitgebouwd: lang lijkt de Algerijnse demonstratie slechts de context voor Thirauds moord, maar aan het einde van het boek verandert dit; Veillut, die een massale deportatie van joden vanuit Drancy organiseerde in de Tweede Wereldoorlog, blijkt opdracht gegeven te hebben voor de moord op Roger Thiraud tijdens de – ook op zijn bevel! – bloedig neergeslagen Algerijnse demonstratie in 1961.⁹

Op deze manier wordt er dus aan het eind van *Meurtres pour mémoire* weer een link gelegd tussen de Franse wandaden tijdens de Algerijnse opstand en de Franse wandaden tijdens de

⁹ Veillut, hoofd van de Franse mobiele eenheid CRS (Compagnies Républicaines de Sécurité), gaf bevel tot het volgende bericht in *Meurtres pour mémoire*: “«Brisez le mouvement, n’hésitez pas à vous servir de vos armes si la situation l’exige. Chaque homme est fondé à juger, en cas d’engagement physique, du moyen de riposte approprié»” (29).

Tweede Wereldoorlog in collaboratie met de Duitsers. Door de figuur van Veillut te baseren op echte feiten omtrent de oud Vichy bureaucraat Maurice Papon en zijn verleden (wiens proces tijdens het schrijven en verschijnen van *Meurtres pour mémoire* werd voorbereid) (Forsdick 333), trekt Daeninckx de *roman noir* naar een serieuzer niveau (hierover meer bij de analyse van het genre). Deze zet van Daeninckx was revolutionair; Papon was weliswaar aangeklaagd voor wandaden, maar er heerste nog steeds een tijd van *amnésie* die pas in de loop van de jaren '90 echt doorbroken werd: de Algerijnse oorlog en haar uitwassen (zoals de demonstratie van 1961) "has disappeared from collective memory", schrijft Antoine Prost in 2002 (107). Rothberg dicht de roman juist door het beschrijven van de gebeurtenissen op 17 oktober 1961 ("which would not have been well known" toen de roman gepubliceerd werd) haar "deserved reputation for revelation" toe (275). Ook de gerenomeerde Algerije expert Benjamin Stora ziet pas vanaf het proces van Papon in de jaren '90 een opening voor het verwerken van trauma: "Le passage de la mémoire à l'écriture de l'histoire permet à des peuples traumatisés d'oser regarder le passé, de cesser de le mythifier ou de s'en détourner pour simplement le comprendre" ("La Guerre d'Algérie" 28). Daeninckx maakt dus in 1984 een belangrijke stap: de eerste twee hoofdstukken zijn voor de *multidirectional memory* van groot belang en geven bovendien een beknopte *counter-history* weer van de gebeurtenissen van 17 oktober 1961 vanuit Algerijns perspectief; de feiten hierover zijn altijd door de overheid verdoezeld - "Even the film of the massacre of Algerians in Paris on 17 October 1961, made by an amateur, was seized" (Mason 304).

Daeninckx geeft ook een verklaring voor de onderdrukte herinneringen door het gevaar van het mysterie op verhaalniveau te benadrukken; meerdere keren wordt duidelijk gemaakt vanuit verschillende focalisators en personages (zoals Bernard Thiraud, Cadin en andere betrokkenen) dat zij zich ervan bewust zijn dat ze zich op gevaarlijk terrein begeven met het onderzoek naar de Franse collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog, de neerslag van de Algerijnse demonstratie en Veilluts rol in deze gebeurtenissen. Zo wil Bernard Thiraud vlak voor zijn moord niet tegen Claudine zeggen waar hij zich in verdiept: "Non, je m'occupe d'histoires dangereuses; une mystérieuse organisation s'agite dans l'ombre. Laisse-moi te protéger par l'ignorance" (Daeninckx 41). Cadin begrijpt eveneens de ernst van de situatie: "Je marcherai sur des oeufs" (Daeninckx 77). Ook Cadins baas Matabiau is zich hiervan bewust en brengt dit in bedekte termen ter sprake. Hij drukt Cadin op het hart dat hij alleen verantwoordelijk is voor zijn daden in zijn onderzoek en dat Matabiau er niets mee te maken wil hebben:

Le but c'est de solutionner le problème: en clair je me fiche des chemins que vous empruntez pour y arriver. Mais si vous sortez un tant soit peu de la légalité, n'ouvrez pas le parapluie. Proclamez bien fort que c'est du Cadin et rien d'autre. Je ne veux pas que mon nom soit mêlé à je ne sais quel tripatouillage! Tenez-vous le pour dit. (Daeninckx 168)

Op deze manier legt Daeninckx een verband tussen verschillende perspectieven, zoals hier tussen Bernard Thirauds en Cadins perspectief: zij geven beide aan dat zij zich bewust zijn van gevaar en spreken deze gevoelens uit, wat bijdraagt aan het mysterie en de spanning in het *detective*-achtige verhaal van de *roman noir*. Het gevaar, dat geldt voor meerdere personages die zich met dezelfde gevaarlijke kwestie bezighouden (Veillut en zijn Vichy verleden), verbindt het perspectief van Bernard Thiraud met Cadins perspectief. Er wordt een zelfde verband gelegd met betrekking tot de Algerijnse opstand: wanneer de politie gewelddadig op de demonstranten toetreedt, wordt het de

Algerijnse personages duidelijk dat er gevaar dreigt (Daeninckx 30 – 33). Roger Thiraud daagt dit ook als toeschouwer van de demonstratie: "Roger Thiraud était fasciné, horrifié à la fois par ce qui se déroulait devant lui" (Daeninckx 33). Aangezien Veillut zowel opdracht geeft tot het hardhandig neerslaan van de Algerijnse opstand als tot de moord op Roger Thiraud, wordt er ook weer via de bewustwording van (in dit geval acuut) gevaar een verband gecreëerd tussen de verschillende perspectiefwisselingen (de Algerijnse focalisators en Roger Thiraud) met Veillut ook weer als verbindende gevaarlijke factor. Uiteindelijk verbindt het ervaren van gevaar ook weer de twee centrale conflicten in *Meurtres pour mémoire*, de Franse collaboratie in de Tweede Wereldoorlog en de Algerijnse opstand, door middel van Veillut als reden voor dit gevaar.

Ook in *Étoile errante* is er sprake van perspectiefwisselingen. Het boek bestaat uit vijf verschillende delen, die genoemd zijn naar verschillende personages. De delen worden echter niet per se gefocaliseerd door de ogen van de karakters waarnaar ze vernoemd zijn, maar die personages kunnen ook als onderwerp van focalisatie dienen. Opmerkelijk zijn de verschillend getitelde delen 'Hélène' (echte naam) en 'Esther' (koosnaam en geprefereerd boven 'Hélène'), die beide doelen op dezelfde persoon en focalisator.¹⁰ In het geval van de delen 'Hélène', 'Esther' en 'Nejma' valt het onderwerp wel samen met de focalisatie; het deel 'Hélène' (pagina 13 tot en met pagina 135) en het deel 'Esther' (pagina 139 tot en met pagina 213) worden door de genoemde persoon als onderwerp, beide duiden op Hélène, gefocaliseerd en het deel 'Nejma' (pagina 217 tot en met pagina 284) wordt vanuit Nejma gefocaliseerd. Hélène treedt ook op als focalisator in de delen 'L'enfant du soleil', pagina 287 tot en met 316, en in 'Elizabeth', pagina 319 tot en met 340.

De wijze van vertelling is in *Étoile errante*, net als in *Meurtres pour mémoire*, niet constant; het verhaal verspringt meerdere malen van de "je"-vorm naar de "ils"-vorm en vice versa. Dit gebeurt over het algemeen als het ene deel het andere deel afwisselt, maar een perspectiefwisseling kan zelfs binnen één deel plaatsvinden, zoals bij 'Nejma': van pagina 217 tot en met 273 wordt direct vanuit Nejma gefocaliseerd aan de hand van een homodiëgetische verteller (de "je"-vorm), terwijl vanaf pagina 274 tot en met pagina 284 een heterodiëgetische verteller aan het woord is (het "ils"-perspectief wordt aangehouden tijdens Nejma's focalisatie). Dit brengt een verschil in perceptie van de tekst teweeg. Wanneer er een heterodiëgetische verteller aan het woord is in *Étoile errante*, geldt dezelfde *figural narrative* als in *Meurtres pour mémoire*. Als echter de focalisatie plaatsvindt vanuit een homodiëgetische verteller, valt de verteller samen met de focalisator. Juist deze wisselingen tussen vertellers maken de lezer ervan bewust dat er vertellers aanwezig zijn die het verhaal construeren en dat zij een boek lezen; het gevoel van "immediacy" (Jahn N1.17) van de *figural narrative* wordt zo teniet gedaan. De verteller, die in de heterodiëgetische delen *covert* is, valt juist op in de homodiëgetische delen. Hoewel in *Meurtres pour mémoire* de vertelvorm ook wisselt van heterodiëgetisch naar homodiëgetisch, verschilt deze wisseling wel van de stijl in *Étoile errante*: in *Meurtres pour mémoire* heeft alleen Cadin als dominante focalisator een homodiëgetische vorm in tegenstelling tot de andere focalisators, maar binnen Cadins focalisatie wisselt de vertelwijze niet tussen hetero- en homodiëgetisch, zoals bij Nejma en Hélène in *Étoile errante* wel gebeurt.

¹⁰ Ik zal de 'echte' naam 'Hélène' hanteren in mijn scriptie wanneer ik doel op het karakter dat zowel wordt aangeduid met 'Hélène' als met 'Esther', hoewel 'Esther' vaker gebruikt wordt in de roman en dus ook in citaten voor zal komen.

In *Étoile errante* is er sprake van één dominante homodiëgetische focalisator, Hélène: zij focaliseert in vier van de vijf delen. Opvallend in *Étoile errante* is, zoals eerder besproken, de naamswisseling van de dominante homodiëgetische focalisator Hélène: hoewel zij in 'Hélène' als kind gewoon Hélène wordt genoemd, behalve door haar vader, wijst zij die naam in 'Esther' resoluut af. Zij schrijft in Nejma's schrift bijvoorbeeld haar naam als 'Esther Grève' (Le Clézio 228) en ook haar moeder noemt haar sinds de aankomst in Israël 'Estrellita' (Le Clézio 198). Deze symbolische naamswisseling duidt op het opgroeien en de tot wasdom komende persoonlijkheid van Hélène; op de symboliek kom ik bij de bespreking van het genre en de schrijfstijl terug.

Tot slot kan wat betreft het patroon van focalisatie een overeenkomst ontdekt worden tussen de twee romans: beide boeken beschikken over "variable focalisation", waarin verschillende delen van een verhaal gefocaliseerd worden door meerdere personen (Jahn N3.2.4). In beide romans komt ook kortstondig "multiple focalisation" aan bod ("A technique of presenting an episode repeatedly, each time seen through the eyes of a different (internal) focalizer") (Jahn N3.2.4). In *Meurtres pour mémoire* gebeurt dit tijdens de Algerijnse demonstratie in hoofdstuk 1 en 2. Dit wordt expliciet gemaakt door de herhaling van het tijdstip en de datum bij de verschillende focalisators: "A dix-neuf heures vingt-cinq, le mardi 17 octobre 1961, Saïd Milache et Lounès Tougourd montaient les marches du métro «Bonne-Nouvelle»" (15 - 16), "La montre de Roger Thiraud marquait dix-neuf heures vingt-cinq, le mardi 17 octobre 1961" (19) en

Kaïra poussa un cri. – Arrête-toi Aounit, nous sommes arrivés. [...] A la devanture de la bijouterie qui faisait l'angle de la rue Notre-Dame de Bonne-Nouvelle, une imposante horloge munie d'un balancier de cuivre marquait dix-neuf heures vingt cinq. Le dix-sept octobre 1961. (26)

Deze herhalingen verhogen de spanning en passen bij het genre van de *roman noir*. In alle drie de gevallen met verschillende focalisators (respectievelijk Saïd en Lounès, Roger en Kaïra) worden, als in een thriller, de tijd en de datum genoemd. Dit gebeurt op min of meer gelijke wijze, maar met minieme verschillen: zo zijn bij Roger en Kaïra de tijd af te lezen aan een horloge (Roger) en een klok aan de voorzijde van een juwelenzaak (Kaïra) en wordt de tijd bij Saïd en Lounès gewoon gegeven. Ook wordt de tijd in letters weergegeven en de datum in cijfers, op de laatste benoeming vanuit Kaïra's focalisatie na: "Le dix-sept octobre 1961". Het uitschrijven van het getal geeft in het laatste geval meer gewichtigheid aan de datum en maakt het onheilsgevoel compleet; door een woord te gebruiken wordt het verhaal op minimale wijze vertraagd en voelt de lezer dat er een ontknoping aankomt. Daarnaast bouwt de herhaling niet alleen spanning op, maar vestigt zij ook het verhaal in de werkelijkheid.

In *Étoile errante*, dat vooral bestaat uit *variable focalisation*, komt ook *multiple focalisation* voor. Dit gebeurt wanneer Hélène en Nejma elkaar onderweg ontmoeten en elkaars namen schriftelijk uitwisselen. Hélène focaliseert wanneer de ontmoeting plaatsvindt en direct daarna:

Soudain, de la troupe se détacha une très jeune fille. Elle marcha vers Esther. Son visage était pâle et fatigué, sa robe pleine de poussière, elle portait un grand foulard sur ses cheveux. Esther vit que les lanières de ses sandales étaient cassées. La jeune fille s'approcha d'elle jusqu'à la toucher. Ses yeux brillaient d'une lueur étrange, mais elle ne parlait pas, elle ne demandait rien. Un long moment, elle resta immobile avec sa main posée sur le bras d'Esther, comme si elle allait dire quelque chose. Puis, de la poche de sa veste elle sortit un cahier vierge, à la couverture de carton noir, et sur la première page, en

haut à droite, elle écrivit son nom, comme ceci, en lettres majuscule: N E J M A. Elle tendit le cahier et le crayon à Esther, pour qu'elle marque aussi son nom. Elle resta un instant encore, le cahier noir serré contre sa poitrine, comme si c'était la chose la plus importante du monde. Enfin, sans dire un mot, elle retourna vers le groupe des réfugiés qui s'éloignait. Esther fit un pas vers elle, pour l'appeler, pour la retenir, mais c'était trop tard. Elle dut remonter dans le camion. Le convoi se remit à rouler au milieu du nuage de poussière. Mais Esther ne parvenait pas à effacer de son esprit le visage de Nejma, son regard, sa main posée sur son bras, la lenteur solennelle de ses gestes tandis qu'elle tendait le cahier où elle avait marqué son nom. (Le Clézio 211 – 212)

Deze passage is veelzeggend en legt de basis voor *multidirectional memory* in *Étoile errante*: beide conflicten worden letterlijk aan elkaar verbonden. Tot nu toe heeft de lezer alleen Hélénes verhaal gevolgd, tot op dat punt: vanuit de stroom vluchtelingen stapt een meisje dat een naam heeft, Nejma, en die naam wordt opgeschreven. Zij wisselt haar naam uit met die van Héléne (zij schrijft 'Esther Grève' op) en het is belangrijk dat dit op schriftelijke wijze gebeurt. De namen worden opgeschreven en niet door middel van gebaren en uitgesproken klanken duidelijk gemaakt: het staat zwart op wit om herinnerd te worden; vergeten mag niet, lijkt Le Clézio zo subtiel te zeggen. De woordkeuze is hier niet toevallig: Nejma houdt het dagboek vast als het belangrijkste ding ter wereld ("Elle resta un instant encore, le cahier noir serré contre sa poitrine, comme si c'était la chose la plus importante du monde").

Ook worden de twee conflicten met elkaar verbonden doordat direct daarna Nejma's deel begint, waarin haar focalisatie centraal staat. Nejma reflecteert in dit deel op (het belang van) de ontmoeting in haar herinnering wanneer ze het over haar dagboek heeft waarin de namen geschreven staan:

Et pour elle aussi j'ai écrit, pour celle qui a marqué son nom en haut du cahier, sur la route de la source de Latrun, Esther Grève, dans l'espoir qu'elle lira un jour cela, et qu'elle viendra jusqu'à moi. Elle est venue, ce jour-là, et j'ai lu ma destinée sur son visage. Un bref instant, nous étions réunies, comme si nous devions nous rencontrer depuis toujours. Quand j'aurai fini d'écrire ces cahiers, je les donnerai à un soldat des Nations unies, pour qu'il les lui remette, là où elle se retrouvera. Pour cela, j'ai la force d'écrire, malgré la solitude et la folie qui m'entourent. (228)

Het is belangrijk dat Nejma haar belevenissen opschrijft in het dagboek waarin de namen van de twee meisjes staan geschreven; Le Clézio verbindt zo op wederom subtiel wijze de twee levens van de meisjes. Ook spreekt Nejma over het overdragen van haar dagboek aan een soldaat, zodat haar verhaal wordt overgedragen aan anderen. Héléne kan op haar beurt het gezicht van Nejma niet uitwissen in haar geheugen en zij blijft op haar netvlies staan, net zoals ook Nejma zegt Esther Grève altijd te zullen herinneren. Le Clézio creëert zo herinneringen die de meisjes aan elkaar verbinden en die hun verschillende omstandigheden ook aan elkaar koppelen: *multidirectional memory* komt tot stand door de uitwisseling van de namen en de herinneringen die de meisjes aan elkaar overhouden. Le Clézio creëert *multidirectional memory* dus op een andere manier dan Daeninckx: Le Clézio doet dit door middel van een ontmoeting tussen beide perspectieven, waar Daeninckx de figuur van Veillut inzet om *multidirectional memory* tot stand te laten komen. In *Meurtres pour mémoire* wordt *multidirectional memory* gecreëerd door twee conflicten die door middel van één persoon aan elkaar gekoppeld worden en in *Étoile errante* is er sprake van twee personen die elkaar ontmoeten en zo conflicten aan elkaar verbinden. Daeninckx en Le Clézio gebruiken dus beide *multidirectional memory*, maar doen dit op een significant andere manier.

Naast de perspectiefwisselingen is er een andere opvallende overeenkomst met betrekking tot de opzet van beide romans die aanvangt voordat de verhalen daadwerkelijk beginnen: beide romans bevatten belangrijke metateksten die ieder op hun eigen manier duiden op engagement. In de eerste plaats gebeurt dit in de vorm van een motto. Het motto van *Meurtres pour mémoire* klinkt dreigend:

En oubliant le passé,
on se condamne à le revivre.

Dit motto kan op meerdere conflicten betrekking hebben: zowel op de Franse wandaden tijdens de Tweede Wereldoorlog als op het neerslaan van de Algerijnse demonstratie op 17 oktober 1961 en de individuele moorden op Roger en Bernard Thiraud die gepleegd waren om belastende feiten te verhullen. Het ene conflict is gerelateerd aan het andere: om het verleden te vergeten, moet men het verleden in *Meurtres pour mémoire* letterlijk herleven. Zo probeert Muriel Thiraud de moord van haar man te vergeten, maar wordt zij gedwongen dat verleden te herleven als haar zoon om dezelfde redenen wordt vermoord. Veillut en Lécussan willen hun twijfelachtige verleden omtrent de collaboratie met de Nazi's verdoezelen en vergeten, maar zijn gedwongen die te herleven door de verdieping in dit onderwerp van Roger en Bernard Thiraud (die zij genoodzaakt zien te vermoorden om het verleden verborgen te houden). Daarnaast proberen de Parijse politie en opdrachtgever Veillut de bloedig neergeslagen opstand op 17 oktober 1961 te vergeten, maar worden die gebeurtenissen ook weer herleefd doordat de opstand het decor van Roger Thirauds moord vormde. Het motto, dat op alle verschillende verhaallagen betrekking heeft, raakt de *multidirectional memory* kern van *Meurtres pour mémoire*: men kan niet vergeten zonder te herinneren, maar men kan ook niet herinneren zonder verbanden te leggen met herinneringen aan andere conflicten. Daeninckx – ook voor in het boek aangeduid als “*écrivain engagé*” in een metatekst – trekt hiermee het verhaal van *Meurtres pour mémoire* breder; het motto heeft betrekking op elk traumatisch conflict. Cadin is uiteindelijk degene die het verleden met succes herleeft en uitvindt waarom de Thirauds zijn vermoord en wat voor verledens verborgen moesten blijven. Via zijn persoon en zijn moordonderzoek, wordt de geschiedenis herleefd en wat verborgen moest blijven geopenbaard. Het motto heeft echter ook een andere associatie: men kan pas echt doorgaan met het leven, als het verleden niet wordt onderdrukt maar goed wordt afgesloten: “so long as memory remains muted [...] violence will continue to unfold and revisit later generations” (Rothberg 279).

Het motto van *Étoile errante* komt uit een Peruaans lied:

Estrella errante
Amor pasajero
Sigue tu camino
Por mares y tierras
Quebra tus cadenas

Vrij vertaald betekent dit: Zwervende ster / Liefdespassagier / Ga je eigen weg / Over land en over zee / Breek je kettingen (*eigen vertaling*). Twee dingen zijn opvallend. Allereerst is de Peruaanse aard van het motto opmerkelijk: waarom heeft Le Clézio juist voor een Peruaanse liedtekst gekozen en niet voor een joodse, Franse of Palestijnse? Daarnaast draagt hij ook nog eens zijn

boek op aan "*enfants capturés*". Dit heeft niet per se betrekking op Héléne of Nejma, omdat zij allebei niet écht gevangen zitten in *Étoile errante* (op een korte gevangenschap van Héléne na wanneer zij door de douane wordt aangehouden op haar tocht naar Israel). Het motto en de opdracht trekken het verhaal van *Étoile errante* in een breder perspectief, net als het motto van *Meurtres pour mémoire* dit doet voor *Meurtres pour mémoire*: het gaat niet alleen om (de verbintenis tussen) de behandeling van de joden tijdens de Tweede Wereldoorlog en het joods/Palestijnse conflict, de wereld is groot en bevat tal van andere volkeren en landen (zoals Peru) en niet alleen Nejma en Héléne hebben het moeilijk, maar alle *enfants capturés*.

De betekenis van het motto is ook paradoxaal te noemen, met name de laatste regel: 'Breek je kettingen'. Le Clézio probeert juist door middel van herinnering verschillende conflicten aan elkaar te koppelen om ze zo open te breken. 'Breek je kettingen' suggereert het tegenovergestelde: laat los en houd niet vast aan herinneringen. De aansporing in het motto tot de zwerfende ster om een eigen weg te gaan over land en zee en te breken met kettingen erkent echter wel de aanwezigheid van het verleden in die kettingen en het belang van het goed afsluiten van dat verleden; net als bij *Meurtres pour mémoire* is Rothbergs uitspraak omtrent onderdrukte herinneringen die geweld genereren op *Étoile errantes* motto van toepassing. Met het verhaal in *Étoile errante* biedt Le Clézio een ander perspectief op het motto: je kunt je eigen weg gaan, maar die kettingen blijken soms erg belangrijk en moeten blijven bestaan, al is het maar in de vorm van namen op schrift.

Beide motto's kunnen uiteindelijk als een voorschot op de verhalen worden gezien, maar ook als een algemenere boodschap die niet alleen specifiek is voor de gebeurtenissen in beide romans, maar die in alle gelijksoortige situaties kan gelden. Ook zijn de motto's soms paradoxaal van aard; men moet van 'kettingen' en onderdrukte herinneringen losbreken om het verleden een plek te gunnen en door te gaan, maar daarvoor moet dat verleden wel eerst herleefd worden.

Andere belangrijke metateksten, die betrekking hebben op het mechanisme van *multidirectional memory*, zijn de titels van de romans. De titels *Étoile errante* en *Meurtres pour mémoire* zijn allebei op meerdere manieren uit te leggen en vormen eigenlijk een beknopte weergave van een *counter-history*; de titels zijn duidelijk gebaseerd op *multidirectional memory*.

Zo duidt *Étoile errante* (wat zoiets betekent als 'Zwerfende ster') via de namen van de twee hoofdpersonen Héléne, die Estrellita genoemd wordt door haar vader (wat 'ster' betekent), en Nejma, (Arabisch voor 'ster'), op het zwerfende bestaan van vluchten en onzekerheid van zowel de joodse Héléne als de Palestijnse Nejma. Omdat de titel op beide karakters slaat, worden beide verhalen en conflicten aan elkaar gelieerd en ontstaat er een parallel. (Ik zal hier dieper op ingaan bij de bespreking van de schrijfstijl van het genre in 3.4).

Ook de titel *Meurtres pour mémoire* (wat zoiets betekent als 'Moorden als geheugen'), is een voorbeeld van *multidirectional memory* in het klein: zij kan, net als het motto van de roman, betrekking hebben op alle moorden die in de roman voorkomen, van de Algerijnse demonstranten tot Roger en Bernard Thiraud, maar ook op de moorden op André Veillut en Lécussan, die weer impliciet doorverwijzen naar de deportatie van vele joden vanuit Frankrijk in de Tweede Wereldoorlog, wiens deportatie (en uiteindelijke dood) in de doofpot gestopt werd. De titel *Meurtres pour mémoire* duidt op het feit dat moorden niet vergeten mogen worden. De moorden aanwezig in *Meurtres pour mémoire* dienen tegelijkertijd als een geheugen dat verwijst naar

andere, verborgen verledens. Door het herinneren komen die verledens aan de oppervlakte. Herinneren, zo lijkt Daeninckx met zijn titel te willen zeggen, is extreem belangrijk.¹¹

3.3 Multidirectional memory en counter-history: genres - roman noir vs. literair¹²

Een tweede belangrijk aspect dat *multidirectional memory* mogelijk maakt op verhaalniveau is het genre. *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante* zijn beide geschreven in een heel ander genre, met eigen bijbehorende schrijfstijlen en (postmoderne) kenmerken.

Meurtres pour mémoire is een *roman noir*, door Forsdick ook wel uitgelegd als "a popular, traditionally 'para-literary' form" die gezien kan worden als "a (chronologically) post-Structuralist rejection" van traditionele romans (336). Juist voor het gebruik van dit genre wordt Daeninckx veel geprezen, zoals door Kristin Ross, die in Daeninckx' werk een "response to the postmodern crisis in narrative" ziet doordat "the mystery rests on authentic facts" zoals de "disappearance' of the traces of the massacre of hundreds of Algerian demonstrators by the CRS in Paris in October 1961" (61). De *roman noir* bestaat uit een moord, omschrijft Annisa Belhadjin in het artikel "From Politics to the *Roman Noir*", "but it is motivated, and becomes in a way a pretext: what's more important than the crime is the road that leads to the crime, and its implications" (61). Ze citeert om haar punt te onderschrijven Raymond Chandler en constateert in zijn woorden dat de *roman noir* "returns the murder to the category of individuals who commit it for real reasons, and not only in order to provide the reader with a cadaver" (gecteerd in Belhadjin, 61).¹³

Belangrijk in het genre van de *roman noir*, en wat dit genre uitermate geschikt maakt voor *multidirectional memory* in de vorm van *counter-histories*, is de "shift from ignorance to knowledge, opacity to transparency, darkness to light" (Forsdick 337 - 338). Deze verschuiving van verborgenheid naar openbaarheid is gelieerd aan de "secret tradition" of "the subterranean" van Biale waarop de normatieve geschiedenis berust; die verborgen verhalen zijn *counter-histories*. Het blootleggen van het verleden is één van de belangrijkste technieken van de *roman noir* (Forsdick 338); hierbij wordt gestuit op *counter-histories*.

In zowel *Meurtres pour mémoire* als in *Étoile errante* komen *counter-histories* voor, die op hun beurt weer een beroep doen op *multidirectional memory* door verschillende herinneringen en geschiedenissen aan elkaar te verbinden. *Counter-histories* laten de *multidirectional* kant van *memory* zien; waar Rothberg vooral ingaat op het concept van *multidirectional memory*, betrek ik dus het principe van *counter-history* bij mijn analyse naast *multidirectional memory*. *Counter-history* gebruikt, zoals uitgelegd in hoofdstuk 1, *multidirectional memory* om de *big narrative of history* uit te breiden en hier tegenwicht aan te bieden. Via *multidirectional memory* komt een *counter-history* tot stand, maar *multidirectional memory* is niet per se nodig voor de constructie

¹¹ Er is ook nog andere metatekst die *multidirectional memory* via *counter-history* herbergt, zoals de flaptekst en de omslag van beide romans. Omdat deze echter sterk kunnen verschillen per uitgave, zal ik deze metateksten niet uitgebreid behandelen in mijn analyse. Ook vallen zij wat betreft betekenis en waarde in de lijn van de opzet van de andere metateksten; zij komen dus overeen en hoeven daarom niet grondig te worden onderzocht.

¹² Het genre van de *roman noir* verdient hier meer aandacht, omdat dit een vastomlijnd genre is. *Étoile errante* past niet binnen een duidelijk genre, maar is 'literair' van aard; daarom zal ik dit genre beknopter behandelen dan de *roman noir*, die duidelijke richtlijnen en technieken heeft.

¹³ Belhadjin wijst op pagina 61 van haar artikel ook op een andere term voor de *roman noir*, die soms ook *roman policier* genoemd wordt; Belhadjin noemt deze term een "parasyonym" voor de *roman noir*.

van een *counter-history*; zij maakt deze echter wel veel krachtiger en overtuigender. Zo is een verband tussen de behandeling van de joden door sommige Fransen in de Tweede Wereldoorlog en de neerslag van de Algerijnse opstand en de weergave van sterke overeenkomsten tussen Nejma en Hélène een effectieve manier om *counter-histories* naar buiten te brengen. Door de *multidirectional memory* maken zij meer indruk. Echter, de interessante relatie tussen *multidirectional memory* en *counter-history* is een tweezijdige: *counter-history* heeft *multidirectional memory* nodig om haar verborgen geschiedenis op een indrukwekkende manier te ontbloten, maar *multidirectional memory* heeft pas echt een toegevoegde waarde als zij een *counter-history* ondersteunt.

Bij *Meurtres pour mémoire* is het vinden van *counter-histories*, het oplossen van een moord waar het motief van is ingebed in de hedendaagse ontwikkelingen die speelden in de Franse maatschappij van de jaren '80, het doel van het genre van de *roman noir*. Forsdick beweert het volgende: "It is perhaps the archetypal narrative structure of detective fiction – and the explicitly teleological unfolding of events on which these depend – that lend themselves to such historical explorations" (337). Claire Gorrara benadrukt in haar boek *The Roman Noir in Post-War French Culture* de geëngageerde status van de *roman noir*: de *roman noir* draait niet alleen om een moordonderzoek, maar is net zoveel "a social history" van de tijd waarin het geschreven is (77). Als voorbeeld noemt Gorrara Daeninckx en gaat ze in op het nut van de *roman noir*: "In hands of such writers, the roman noir is aimed at educating the reader and sensibilizing them to French socio-economic problems" (77 – 78).

Meurtres pour mémoire is, zoals eerder aangegeven in dit hoofdstuk, niet alleen een *roman noir* die gebaseerd is op feiten, in de (verborgen) geschiedenis graaft en sociaal geëngageerd van aard is. *Meurtres pour mémoire* bevat namelijk ook stereotypische *detective* kenmerken: deze *roman noir* herbergt enkele clichés van de simpele *detective*, waarvan ik straks enkele voorbeelden zal geven met betrekking tot de schrijfstijl en enkele verhaallijnen in *Meurtres pour mémoire*. Deze combinatie van harde werkelijkheid en stellingname van de *roman noir* met luchtige clichébeelden uit een *detective* versterken de stijl van *Meurtres pour mémoire* en geeft Daeninckx' engagement een andere vorm dan Barthes en Sartre voor ogen hadden – en door de mix met dit populaire genre een geheel andere vorm dan die waarin Le Clézio *Étoile errante* giet. Daeninckx legt extra nadruk op de stijl van *Meurtres pour mémoire* door een *roman noir* (gekenmerkt door sociaal engagement) te combineren met kenmerken van een simpele *detective*; Barthes en Sartre vonden dat engagement niet via stijl kon plaatsvinden, maar Daeninckx laat stijl juist wel een belangrijke rol spelen in het engageren van de lezer door deze te prikkelen met een combinatie van twee genres. De *roman noir* is een serieus genre waarin engagement een belangrijke rol speelt, maar Daeninckx komt dichterbij de lezer door de *roman noir* te combineren met het toegankelijke *detective* genre. De *detective* kenmerken in *Meurtres pour mémoire* dienen als communicatiemiddel en helpen de lezer te begrijpen waar hij of zij mee te maken heeft; de *detective* leidt de lezer naar en bereidt deze voor op het sociaal engagement van de *roman noir*, die onder de laag van de *detective* ligt.

Het genre van de *roman noir* in combinatie met de *detective* uit zich in *Meurtres pour mémoire* via de gebeurtenissen, inhoud en de structuur van de roman; zo gebruikt Daeninckx geen moeilijke woorden en is het verhaal (op de eerste twee hoofdstukken na) chronologisch opgebouwd. Echter, een belangrijke uiting van de gemixte genres is de toegankelijke schrijfstijl die

bij het *detective* genre hoort. De roman werkt niet alleen via de vaste structuur van een *roman noir* en een *detective* (er is een moord gebeurd die moet worden opgelost aan de hand van de vragen wie, waar, wanneer, door wie, waarom), de schrijfstijl ondersteunt en uit de genres tegelijkertijd. Dit is vooral te zien aan de toegankelijkheid van de tekst en de woordkeuzes, die vaak in verband staan met gebeurtenissen op verhaalniveau.

Een voorbeeld hiervan zijn de clichématige conversaties tussen inspecteur Cadin en brigadier Bourrassol. Hun omgangsvormen doen denken aan een *detective* film.¹⁴ Wanneer Bourrassol in de problemen komt door de daden van zijn zoon en zwakte toont, weet de norse Cadin even niet hoe hij moet reageren op de emoties van zijn collega. Hij geeft hem een onhandige schouderklop (zoals hij in de film heeft gezien) die de lezer zo voor zich ziet – Cadin beantwoordt aan een typische inspecteur uit een *roman noir*:

- Oui, inspecteur, c'est mon fils. J'ai préparé ma lettre de démission. Je ne comprends pas du tout ce qui lui a pris.
Il se renversa sur son fauteuil, éclata en sanglots. Je ne savais comment réagir face à cette situation totalement inédite pour moi. Je m'approcherai de Bourrassol et lui tapotai l'épaule comme je l'avais vu faire au cinéma. (141)

Een ander voorbeeld van schrijfstijl dat een stereotypisch beeld schetst van inspecteur Cadin is zijn ontlukende liefde voor Claudine, de geliefde van de vermoorde Bernard Thiraud met wiens zaak hij is belast. Vanuit Cadin, die terugblijkt op zijn verleden waarin dit al eens vaker is gebeurd, wordt het clichépatroon op geestige en ironische wijze in woorden gevangen door Daeninckx, die daarmee trouw blijft aan het genre:

Dans ma courte carrière j'étais déjà tombé deux fois amoureux de témoins ou de victimes. Et dire que certains trouvent que la police manque de cœur! En Alsace d'abord, où j'avais rencontré Michèle Shelton, l'amie d'un jeune militant écologiste assassiné. A Courvilliers ensuite, une ville dortoir de la banlieue parisienne. Là encore je ne m'étais pas avoué facilement mon intérêt pour Monique Werbel. Il y avait de quoi: quand j'avais fait sa connaissance elle était allongée sur son lit, une balle de neuf millimètres venait de lui transpercer la poitrine. Le plus ringard des psychanalystes réussirait à soutirer dix ans de séances bi-hebdomadaires d'un paumé qui lui annoncerait un tel programme! Eros et Thanatos, le couple maudit! (70)

Deze schrijfstijl uit vooral het genre van de *detective* en maakt dus niet direct maar indirect *multidirectional memory* mogelijk. De lezer herkent het *detective* stramien (het clichébeeld van een inspecteur die affaires heeft met vriendinnen van vermoorde mannen) en die herkenning wijst de lezer op kenmerken uit het andere genre, de *roman noir*, die niet per se in een *detective* thuis horen en dus opvallen naast de clichébeelden. Door deze verwikkeling van genres vindt engagement ook plaats via de stijl in *Meurtres pour mémoire* – wat volgens Barthes en Sartre dus niet mogelijk was.

De schrijfstijl maakt *multidirectional memory* op andere punten ook direct mogelijk door middel van woorden die betrekking hebben op geschiedenis en herinnering. Dit komt terug in Cadins taalgebruik volgens Forsdick: "seeking 'un axe de recherche' (p. 62) – echoes the 'Je suis sur une piste' (p. 42) of the young historian whose death he is investigating" (341). In dit opzicht

¹⁴ Ook Rothberg reflecteert op "the ironic voice and black humor of the hard-boiled genre" (279); hij geeft hier echter geen concrete voorbeelden op tekstniveau van, zoals ik wel doe.

maakt de schrijfstijl gebruik van symboliek: de geschiedenis in *Meurtres pour mémoire* komt keer op keer terug in de verhaallijn, al heeft zij maar betrekking op details – ze zijn erg belangrijk voor het constitueren van *multidirectional memory*. *Multidirectional memory* gaat dwars door de geschiedenis heen door verschillende conflicten aan elkaar te linken en de schrijfstijl in *Meurtres pour mémoire* illustreert dit op verhaalniveau; in het moordonderzoek worden alle belangrijke gegevens van de vermoorde personen Roger en Bernard Thiraud onder de loep genomen – Daeninckx heeft er niet toevallig voor gekozen dat zij allebei geschiedenis als studiekeuze hadden. Sterker nog, als zij niet geïnteresseerd geweest waren in geschiedenis, waren zij beide niet vermoord én was de waarheid over Veillut en Lécussan nooit boven tafel gekomen. Ook hier is Belhadjins analyse toepasbaar: de weg naar de misdaad en haar implicaties (zoals de interesse van de Thirauds in geschiedenis) zijn het belangrijkste, niet de misdaad zelf.

Ook de keuze voor bepaalde plekken en woorden is niet toevallig, maar gebeurt met een reden: zo vinden de Algerijnen de dood vlakbij het metrostation Bonne-Nouvelle, dat 'goed nieuws' betekent. Dit is wrang; de demonstratie loopt bepaald niet af met goed nieuws. Ook het einde van *Meurtres pour mémoire* vindt niet plaats op een toevallige plek; Cadin en Claudine passeren het station Bonne-Nouvelle, dat gerenoveerd wordt:

Une dizaine d'ouvriers, grimpés sur des échafaudages étaient occupés à arracher les couches successives d'affiches qui recouvraient les panneaux publicitaires. Plus loin, au bout du quai, deux autres ouvriers grattaient les carreaux de céramique blanche à l'aide de spatules métalliques.

En se déchirant, les papiers laissaient apparaître de vieilles réclames collées dix, vingt années auparavant.

Un couple de punks aux cheveux ras et colorés s'embrassait sous une affiche de Savignac vantant les bienfaits de l'huile Calvé, l'huile grasse et légère, cent pour cent végétale...

Un jeune cadre, attaché-case au poing, walkman aux oreilles, déambulait devant le slogan chantant d'une eau minérale. « Et badadi et badadoi... »

Claudine s'arrêta devant un coin de mur. Elle me montra un carré de céramique à demi recouvert de lambeaux de papier jauni qui résistaient aux efforts d'un travailleur algérien. On ne distinguait qu'une partie du texte mais le sens ne s'en trouvait pas affecté :

« ... est interdite en France... coupable à être condamné... cour martiale... lemande... personne qui porte... sortissant jui ... peine allant jusqu'à la mort... éléments irresponsables... à soutenir les ennemis de l'Allemagne.

... met en garde... coupables eux-mêmes et la population des territoires occupés

Signé : le Militärbefehlshaber

Stülpnagel. » (Daeninckx 215 – 216)

Daeninckx speelt met het verleden en de moderne jaren '80: oude posters van "dix, vingt années" oud van bekende reclames ("Et badadi et badadoi") worden zichtbaar, terwijl punkers met geveerde haren en een zakenman met een walkman voorbij lopen. Als klap op de vuurpijl onthult een Algerijnse (!) werker een nog oudere poster uit de Tweede Wereldoorlog, waarin opperbevelhebber Stülpnagel de Fransen gebiedt dat het verboden is joden te helpen in de bezette gebieden. Het feit dat een Algerijn juist bezig is met die poster, is ook weer een voorbeeld van *multidirectional memory* – de link tussen de Algerijnse demonstratie die daar twintig jaar eerder plaatsvond en de Franse collaboratie in de Tweede Wereldoorlog wordt tot aan het einde toe volgehouden in *Meurtres pour mémoire*. Ook wordt de plek van Algerijnen in het (dan) hedendaagse Frankrijk van de jaren '80 becommentarieerd doordat een Algerijnse werker oude posters van een muur haalt – niet bepaald een goede baan in de Franse samenleving, in tegenstelling tot de (Franse) zakenman die met zijn walkman op voorbij loopt. Het verleden wordt zo door de posters gekoppeld aan het

(moderne) heden door de Algerijnse werker – met deze tekens duidt Daeninckx op engagement. Hij verbindt de situatie uit het verleden met de hedendaagse situatie (zoals de *Anknüpfung* van Harth die ik heb besproken in 1.2) en maakt de lezer bewust van deze twee situaties door middel van een impliciete vergelijking.

Daarnaast maakt de schrijfstijl een *counter-history* mogelijk door contrasterende weergaves van dezelfde gebeurtenis vlak bij elkaar te plaatsen: de statistieken van de Prefecture die drie doden constateert (Daeninckx 38) en een meer accurate weergave van de werkelijkheid in de beschrijving van de demonstratie in de voorgaande bladzijdes “from what Daeninckx calls a ‘travail sur les traces’” (Forsdick 342). Ook de overeenkomsten van detailbeschrijving tussen het geweld gepleegd jegens Roger en Bernard Thiraud en jegens de Algerijnse demonstranten legt een basis voor *multidirectional memory*. Daarnaast vormt de beschrijving van dit geweld (en in het geval van de Thirauds het motief) een *counter-history*, die de personages Veillut en Lécussan zoveel mogelijk verborgen wilden houden.

Étoile errante valt binnen een heel ander genre dan *Meurtres pour mémoire*. Deze roman past qua genre binnen een meer hoog literaire traditie. Dit is vooral concreet te zien aan de (postmoderne)¹⁵ schrijfstijl van de roman, waarin veel symboliek te vinden is en waarin soms nadruk wordt gelegd op dingen die niet bijdragen aan de ontknoping van de gebeurtenissen in de roman (in tegenstelling tot in een *roman noir* of een *detective*). Enkele postmoderne procédés creëren *Étoile errantes* literaire stijl, zoals de zogenaamde ‘besluiteloosheid’ of *undecidability*: “In the postmodern, all absolute values – such as the traditional values of God, Truth, Reason, the Law and so on – become sites of questioning, of rethinking, of new kinds of affirmation” (Bennett en Royle 280).

In *Étoile errante* is dit terug te zien aan de verschillende vertellers en de gebeurtenissen die hen overkomen; Héléne en Nejma hebben elk een eigen god, waarheid, rede en rechtssysteem, maar deze worden in beide gevallen ernstig op de proef gesteld door hun ervaringen met oorlog en onrecht. De *undecidability* in *Étoile errante* bereikt een hoogtepunt wanneer Héléne en Nejma elkaar onderweg ontmoeten. Héléne kan de stroom vluchtelingen en hun toestand niet bevatten en Nejma ziet een goed mens in Héléne, terwijl zij weet dat haar mensen haar hebben verdreven van haar land. Goed, fout, zwart en wit zijn na die ontmoeting complexe begrippen waarvoor geen

¹⁵ Ik bespreek alleen bij *Étoile errante* met aandacht de postmoderne kenmerken. Hiermee wil ik niet suggereren dat *Meurtres pour mémoire* geen postmoderne kenmerken herbergt: de *roman noir* kan immers niet alleen gelinkt worden aan het modernisme, maar ook aan het postmodernisme, zoals René Dietrich beschrijft: “The connection of noir fiction to modernism notwithstanding, noir fiction features several characteristics which link it closely to postmodernism. [...] I am examining these features as follows: The [sic] cross-fertilization of genres including high and low cultures, the dissolving of stable boundaries and collapse of dichotomies, and finally, the implication of the protagonist’s identity in a violent and chaotic world to the point of fragmentation and disintegration” (par. 9). Ik ben echter van mening dat postmoderne kenmerken in *Meurtres pour mémoire* niet zo’n grote rol spelen als in *Étoile errante*; het gebruik van meerdere genres van lage en hoge literatuur (de *detective* in combinatie met de *roman noir*, zoals besproken) is een duidelijk postmodern kenmerk, maar voor de rest zijn postmoderne kenmerken in het hoge literaire genre van *Étoile errante* prominenter aanwezig en belangrijker voor de *multidirectional memory* en het creëren van een *counter-history*. Het is dus niet nodig om bij *Meurtres pour mémoire* (net) zoveel aandacht te besteden aan postmoderne kenmerken zoals dat bij *Étoile errante* wel het geval is.

eenduidige definitie geldt: "Undecidability dislodges the principle of a single final meaning in a literary text. It haunts" (Bennett en Royle 280).

Een ander postmodern kenmerk is fragmentatie en verspreiding ("as in a scattering of seeds or 'semas'") (Bennett en Royle 281), die in *Étoile errante* terugkomt in de twee zwerfende 'sterren' Hélène en Nejma. Zij belichamen bijna letterlijk de postmoderne verspreiding, doordat zij als vertellers en personages de tekst fragmenteren. Er is geen besef van een groot geheel of een eenheid; Le Clézio toont de kleine zaadjes van de wereld door middel van de joodse Hélène en de Palestijnse Nejma, maar ook door het Peruaanse motto en de opdracht met betrekking tot gevangen kinderen. Hélène en Nejma kunnen gezien worden als druppels van dezelfde rivier; *undecidability* komt in de schrijfstijl voornamelijk terug als symbolische natuurbeschrijvingen die de tekst aan de ene kant fragmenteren, maar aan de andere kant de tekst ook in het hier en nu trekken (zoals het noemen van de datum en het tijdstip in *Meurtres pour mémoire*). Het verhaal wordt verteld langs plaats, tijd en gebeurtenissen en geeft geen grote betekenis noch kiest een kant: "*Étoile errante* n'est pas un réquisitoire anti-israélien mais un dialogue entre deux adolescentes victimes des conjonctures politiques" (Rey Mimoso-Ruiz 121); die dialoog gebeurt ook aan de hand van de natuur. Le Clézio's schrijfstijl die fragmenteert en *undecidable* is, uit engagement: zij gunt de lezer de kans een stap terug te doen en last via de natuur een pauze in die de mogelijkheid biedt de situaties van Hélène en Nejma te overdenken. Doordat natuurbeschrijvingen bij beide focalisators voorkomen (zowel bij Hélène als bij Nejma) maakt zij ook een basis voor *multidirectional memory* mogelijk door het creëren van overeenkomstige omstandigheden.

Er wordt vooral bij Hélènes delen veel gebruik gemaakt van de natuur. Vaak krijgen die beschrijvingen een rollende, poëtische structuur die afwijkt van de rest van de schrijfstijl:

Elle savait que l'hiver était fini quand elle entendait le bruit de l'eau. L'hiver, la neige avait recouvert le village, les toits des maisons et les prairies étaient blancs. La glace avait fait des stalactites au bout des toits. Puis le soleil se mettait à brûler, la neige fondait et l'eau commençait à couler goutte à goutte de tous les rebords, de toutes les solives, des branches d'arbre, et toutes les gouttes se réunissaient et formaient des ruisselets, les ruisselets allaient jusqu'aux ruisseaux, et l'eau cascada joyeusement dans toutes les rues du village. (15)

De druppels in dit citaat hebben een symbolische betekenis; Le Clézio's woordkeuze is in dit geval belangrijk. De druppels, die aan de ene kant betrekking hebben op de werkelijkheid en het verhaal in de werkelijkheid vestigen, duiden aan de andere kant op de personages van Hélène en Nejma, die ook als druppels in een stroom kunnen worden gezien. Plaats en de omschrijving daarvan blijken in *Étoile errante* belangrijk en symbolisch van aard: "Le réel de la réalité, se sublime par les mots qui l'expriment, dans une poétique des affects soulevant le voile pour accéder à une vérité" (Rey Mimoso-Ruiz 117).

Hélène heeft het vaak over de hemel (*le ciel*), de wolken (*les nuages*) en de zon (*le soleil*); die keren steeds weer terug in haar focalisatie op cruciale momenten. Een voorbeeld hiervan is als ze ontsnapt uit de gevangenis; ze is opgepakt met andere joden omdat zij met een schip naar het beloofde land wilden vluchten:

Il y a si longtemps que je n'ai pas vu la lumière du soleil que cela fait tourner ma tête, et j'entends les coups de mon coeur, dans mon cou, dans mes oreilles. Le ciel est d'un bleu intense, sans un nuage, tout brille dans l'air froid. (173)

Deze terugkerende natuurelementen lassen dus een pauze in die de lezer bewust maakt van engagement, maar ze hebben ook een andere symbolische betekenis: de natuur wordt geassocieerd met vrijheid, zoals in het bovenstaande citaat na Hélénes ontsnapping. De natuur, die zowel voorkomt in Hélénes als in Nejma's focalisatie, verbindt beide perspectieven aan elkaar en laat de focalisators zich één voelen met de wereld om hen heen (zoals gezegd vestigen de natuurbeschrijvingen het verhaal in de werkelijkheid). De natuur is van iedereen en voor iedereen beschikbaar, maar kan ook een illusie van vrijheid creëren: waar de één bijvoorbeeld vrij is (Hélène in de staat in wording Israël) is de ander dat niet (Nejma in 'haar' (voormalig) Palestina). Le Clézio gebruikt dus natuurbeschrijvingen om een pauze in te lassen, de verhalen in de werkelijkheid te vestigen en beide perspectieven te koppelen aan het begrip vrijheid; deze tekens gebruikt Le Clézio om engagement op de lezer over te brengen via stijl. Deze hoog literaire werkwijze – immers, deze verhalende beschrijvingen komen in (hoge) literatuur voor sinds Flaubert (Deppman 28) - verschilt significant van Daeninckx, die het populaire genre van de *detective* in zijn *roman noir* verwerkt.

Een ander voorbeeld van *Étoile errantes* stijl in de vorm van symbolische natuurbeschrijvingen is het moment wanneer Héléne eindelijk aankomt in "Eretz Israël":

Maintenant, le soleil avait commencé à redescendre de l'autre côté du navire. Le vent avait cessé. Tout d'un coup, sans comprendre comment, la côte était là, devant le navire. Personne n'a rien dit, comme si on avait peur de se tromper. Chacun regardait la ligne grise qui était apparue sur la mer, pareille à une vapeur. Au-dessus d'elle, de grands nuages étaient arrêtés. [...] Le soleil faisait étinceler les vagues. Les voiles du bateau paraissaient plus blanches. Alors on a vu les premiers oiseaux qui volaient autour du navire. (196)

Ook hier zorgt de natuurbeschrijving voor vertraging en geeft zij het moment meer belang mee door de spanning te verhogen: opeens is daar de kustlijn en trekken de wolken op. De zon schijnt en ook de eerste vogels ("plus blanches") vliegen om het schip, als tekens van hoop. Le Clézio geeft met de natuurbeschrijving aan dat dit een belangrijk moment is in het verhaal.

Ook na Hélénes ontmoeting met Nejma, speelt de natuur een belangrijke rol: "Dans le ciel couleur de cuivre, une grande fumée noire montait du centre, s'élargissait, formait un nuage menaçant où commençait la nuit" (213). Het lijkt alsof de staat van de natuur (of de zon schijnt, welke kleur de hemel heeft, of en hoeveel wolken er zijn) Hélénes gemoedstoestand reflecteert. Door het gebruik van de natuur brengt Le Clézio als het ware twee werelden samen door de perceptie van hedendaagse problemen te zien "dans leurs dimensions historique et sociologique revisités à l'aune du « filtre subjectif de l'affect et de la conscience »" (Rey Mimoso-Ruiz 117). Zoals gezegd doen de natuurbeschrijvingen aan de ene kant dromerig aan, maar trekken ze aan de andere kant het verhaal in het hier en nu.

In Nejma's deel speelt de natuur een overeenkomstige rol in het verhaal die haar herinneringen met die van Héléne verbindt – met name de zon (*le soleil*) is bij haar focalisatie belangrijk. Dit uit zich vooral in de vorm van de uitspraak van de oude Nas, een man in het

vluchtelingenkamp, die telkens weer terug keert in Nejma's herinnering: "« Le soleil ne brille-t-il pas pour tous? »" (217) en

Je pensais à ce que disait le vieux Nas, à cette interrogation qu'il répétait sans cesse, comme un refrain: « Le soleil ne brille-t-il pas pour tous? » Alors le soleil était haut dans le ciel, il brûlait la terre sans espoir, il brûlait le visage des enfants, il brillait avec force sur le pelage de la chienne en train de mourir. (227)

De zon staat wat betreft natuur centraal in Nejma's deel. Zij vraagt zich af, gelijk Nas, een oude man in het vluchtelingenkamp die daar overlijdt, of de zon wel voor iedereen schijnt. Met deze vraag analyseert zij het onrecht wat haar en haar volk treft.

Le Clézio gebruikt de zon in Nejma's deel als een metafoor, die hij ook in andere opzichten dan de vraag laat terugkomen: zo heet het vluchtelingenkamp Nour Chams, wat 'licht van de zon' betekent. Het symbool van de zon trekt Le Clézio ook door in Hélénes delen: Hélénes zoon, waarover zij ook een deel schrijft, heet "l'enfant du soleil" (286). De zon heeft een tweeledige functie in *Étoile errante*: zij kan zowel positief als negatief zijn. Aan de ene kant brandt zij genadeloos en brengt zij de dood in het vluchtelingenkamp, aan de andere kant is zij een baken van hoop die aan de hemel brandt als kompas naar een beter leven wanneer Nejma en Saadi vertrekken uit het kamp, evenals de zon een baken van hoop is voor Héléne wanneer zij haar zoon ('kind van de zon') krijgt. Ook is licht (*lumière*) bij Héléne zowel positief als negatief:

C'était la lumière qui était belle, la lumière, et les pierres. Comme si elle n'avait jamais connu cela avant, comme s'il n'y avait eu que l'ombre. La lumière, c'était le nom de la ville qu'elle entendait depuis qu'elle était toute petite, le nom que son père disait le soir, pour qu'elle s'endorme avec. [...] C'était le nom qu'elle voulait entendre, quand elle attendait, chaque après-midi, à Festiona, cachée dans les herbes, là où devait arriver son père. C'était le nom même qui était dans l'appartement du 26 de la rue des Gravilliers, dans le passage sombre, les escaliers où l'eau ruisselait, avec le toit troué comme une harde. (Le Clézio 200)¹⁶

Aan de ene kant herinnerde het licht haar dus aan haar vader en hoe zij insliep met zijn woorden over het licht ("qui était belle"), maar aan de andere kant was dat ook de naam van hun appartement in Gravilliers, waar zij tevergeefs wachtte op haar vaders terugkeer.

Uiteindelijk besluit Nejma's deel met haar gedachten: "Le soleil brillait haut dans le ciel, il brillait pour tous. La route n'avait pas de fin" (Le Clézio 284). De meerdere associaties van de zon zijn ook weer postmodern te noemen: er is sprake van *undecidability*.

Een ander postmodern kenmerk van *Étoile errante* is dat de roman een "little narrative" herbergt: er wordt geen wereldbeeld gegeven in *Étoile errante*, maar het verhaal blijft klein van opzet – "Little narratives' present local explanations of individual events or phenomena but do not claim to explain everything" (Bennett en Royle 282). Dit is precies wat Le Clézio doet in *Étoile errante*: de personages worden gevolgd en door middel van focalisatie worden Hélénes en Nejma's problemen belicht, maar er is geen sprake van een algemene uitleg van het onrecht of wat de oplossing zou moeten zijn. Er wordt geen autoriteit aangehaald die een uitweg kan bieden – "[I]magination is now plural, local and contingent" (Bennett en Royle 283).

¹⁶ Ook in dit fragment komt het bruisende water, de druppels, weer terug – in combinatie met het licht en de associatie van de zon wordt Héléne ook hier verbonden aan Nejma.

Een laatste postmodern kenmerk dat gevonden kan worden in *Étoile errante* hangt samen met de *undecidability* en de *little narrative* en is de notie van decentrerings: rede, identiteit, cultuur en betekenis worden betwist (Bennett en Royle 287). Hélène en Nejma bestaan niet uit een vaste kern: Hélène is als joodse Française binnen en uit Frankrijk gevlucht naar het 'moederland' Israël dat nog gesticht moest worden en waar zij nooit is geweest, zij is niet opgevoed met religie en emigreert daarna meerdere malen; Nejma is niet streng gelovig, leeft op een plek met meerdere religies, moet vluchten vanuit haar geboorteplek en blijft zich ook verplaatsen. Zij maken beide onrecht mee die hen doet twijfelen aan de rede (zoals verjaagd worden uit hun eigen land) en zij vragen zich af wie ze zijn (in relatie tot andere personen of in relatie tot religie). Cultuur is voor hen een troebel begrip en één betekenis is er niet. Zo vraagt Hélène zich af waarom de bange Arabieren die ze tegen komt moeten wijken:

« Où vont-ils ? » Elle a posé la question à Elizabeth. [...] C'est une autre femme, vêtue de noir, au visage très pâle, qui a répondu: « En Irak .» [...] La femme a dit encore, en regardant Esther, comme si elle cherchait à lire dans ses pensées : « Il n'y a pas d'innocents, ce sont les mères et les femmes de ceux qui nous tuent. » Esther a dit : « Mais les enfants ? » Les yeux agrandis par la peur étaient dans son espoir, elle savait que rien ne pourrait effacer leur regard. (Le Clézio, 212 – 213)

Door middel van vragen toont Le Clézio Hélénes twijfel en gevoel van onrecht tegenover de rechtvaardiging die de antwoordende vrouw geeft op de behandeling van de Arabieren (het zijn hun moeders en vrouwen). Hélène is echter niet overtuigd: zij kan de blikken van de vluchtelingen niet uit haar geheugen wissen en brengt dit gevoel over op de lezer. In dit geval is er dus weer sprake van engagement: Le Clézio stelt impliciet de vraag of lijden van volkeren gerechtvaardigd kan worden door voorspoed voor anderen aan de hand van Hélénes focalisatie. Ook Nejma vraagt, zoals eerder gezegd, zich af waarom de zon niet voor iedereen schijnt. Ook deze vragen, die impliciet aan de lezer gesteld worden en in het luchtledige blijven hangen, duiden op engagement en leggen de verschillende werkwijzes van Le Clézio en Daeninckx bloot betreffende *multidirectional memory*: in plaats van vragen die (vaak uitgesproken) gesteld worden en betrekking hebben op de conflicten en in bredere zin op de mensheid in het algemeen, stelt Daeninckx vragen aan de hand van het mysterie van de gepleegde moorden in een *detective setting*.

Wel besteedt Le Clézio wat betreft schrijfstijl, net als Daeninckx, veel aandacht aan herinneringen en geschiedenis op verhaalniveau in de vorm van symboliek. Hij doet dit door parallellen te trekken tussen het leven van de twee meisjes, die elkaar maar één keer ontmoeten. Zo zijn allebei hun vaders in een oorlog omgekomen, hebben hun (bij)namen allebei betrekken op 'ster', krijgen ze allebei (de zorg over) een baby, moeten ze allebei (meerdere malen) vluchten en worden zij slecht behandeld en gediscrimineerd. Uiteindelijk zijn zij allebei zwervend, en zullen zij dit blijven door zich te blijven verplaatsen (waar Nejma heen gaat is onduidelijk, maar aan het eind van haar deel is zij onderweg; Hélène verhuist van Frankrijk naar Israël naar Canada en weer terug). Dit maakt Le Clézio duidelijk door zowel Nejma als Hélène zichzelf ervan bewust te laten zijn dat het zwervende bestaan hun lot is. Dit wordt voor Nejma duidelijk aan het einde van haar deel, wanneer zij samen met Saadi en de baby op reis gaat naar een betere toekomst:

Ensemble, ils ont commencé à marcher sur la route d'Amman, ils ont mis leurs pas sur les traces de ceux qui les précédaient. Le soleil brillait haut dans le ciel, il brillait pour tous. La route n'avait pas de fin. (284)

De woordkeuze van Le Clézio is in dit citaat erg interessant: hij heeft het over in de voetsporen treden van voorouders, maar wie bedoelt hij daarmee? Duidt hij hiermee op Nejma's voorouders, de Palestijnen, die door de geschiedenis heen vaak verdreven zijn van hun woonplaats? Of doelt hij op de zwervende joden van het Oude Testament, die immers ook in die regio rondzworven? Door deze dubbelzinnige term verbindt Le Clézio ook op deze manier Hélénes en Nejma's levensverhaal en de geschiedenissen van hun volkeren aan elkaar.

Héléne beseft dat zij zwervend zal blijven wanneer zij terug in Frankrijk is voor haar moeders uitstrooiing wanneer zij is overleden:

Enfin je pourrais voyager de nouveau, parler, découvrir des paysages et des visages, être dans le temps présent. J'ai peu de temps. Si je ne trouve pas où est le mal, j'aurai perdu ma vie et ma vérité. Je continuerai à être errante. (326)

Zij heeft altijd een slecht gevoel overgehouden aan haar verleden en door de dood van haar moeder ziet ze in dat zij die pijn moet aanpakken en desondanks zal blijven dwalen. Ze ziet het als een morele verplichting om uit te vinden wat er niet klopt ("où est le mal"); ze is niet tevreden en voelt zich genoodzaakt om het verleden en verborgen geschiedenissen te ontrafelen. Met deze uitspraak duidt Le Clézio wederom op engagement; hij laat de lezer zich bewust worden van de situatie waarin Héléne zich bevindt en welke rol de geschiedenis en haar herinneringen hierin spelen.

Le Clézio legt daarnaast ook, net als Daeninckx, op verhaalniveau een praktische link met de geschiedenis; zo was Hélénes vader, net als Roger Thiraud, een geschiedenisleraar. De ontmoeting van Héléne en Nejma is echter de basis van de symboliek waaruit *multidirectional memory* kan ontstaan: dit komt door het delen van de herinnering aan die ontmoeting. Deze overeenkomst op verhaalniveau legt ook verbanden tussen andere herinneringen die gezien kunnen worden als "dynamic transfers that take place between diverse places and times during the act of remembrance" (Rothberg 11). Zo zijn er tal van kleine herinneringen in de afzonderlijke delen die verwijzen naar de andere delen in diverse plaatsen en tijden; Héléne noemt bijvoorbeeld in haar omgevingsbeschrijvingen ook de Grote Moskee (Le Clézio 204) en de moskeeën en hun glanzende koepels in Jeruzalem (Le Clézio 210) die zij in het beloofde land tegenkomt. Deze bewijzen van de aanwezigheid van moslims verwijst ook door naar Nejma, die als Palestijnse islamitisch is. Zo staan Meurtres pour mémoire en Étoile errante bol van kleine aanwijzingen die gekoppeld zijn aan een *counter-history*.

3.4 Het nut van literatuur volgens *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*: *multidirectional memory* in een *counter-history* ondersteund door de aspecten van de roman

Het is nu duidelijk geworden dat de schrijvers van de hier besproken romans, zowel Daeninckx als Le Clézio, een duidelijke vinger in de pap hebben in hun werk; zij sturen de verhalen. In de romans

komt die sturing zelf niet zozeer naar voren door middel van de mening van een verteller, maar wel op verhaal- en stijlniveau: op welke plek een gebeurtenis plaatsvindt, via namen en overeenkomsten in levens van personages, woordkeuze – na een nauwkeurige lezing blijken de romans zorgvuldig geconstrueerd aan de hand van *multidirectional memory* en *counter-history*. Niets is echt aan het toeval overgelaten door de twee auteurs. Dit doen zij beide via dezelfde aspecten (gebeurtenissen, genre, schrijfstijl, symboliek, opzet, woordkeuze, (postmoderne) kenmerken, wijze van vertelling, focalisatie en metateksten), maar met een andere uitwerking en invulling. Zo zijn er overeenkomsten tussen de levens van Héléne en Nejma en Roger en Bernard Thiraud zijn om dezelfde redenen vermoord in andere omstandigheden; hoe die *multidirectional memory* tot stand komt op stijlniveau verschilt echter sterk in beide romans, maar engagement is wel uiteindelijk de uitkomst van beide soorten aanpak.

Waar de auteurs precies heen willen met hun engagement, wordt niet meteen duidelijk. Zoals ik in het theoretisch kader in 2.2 al aangaf, wordt er geen duidelijk oordeel gegeven in zowel *Meurtres pour mémoire* als in *Étoile errante*: het onrecht wordt in beide gevallen vanuit een 'neutraal' perspectief beschreven (voor zover de onvermijdelijk subjectieve focalisatie dit toe laat). Het beschreven onrecht wordt in de romans niet zozeer vanuit een oordeel beredeneerd, maar meer vanuit (feitelijke) ervaringen en hoe de focalisator zich daarbij voelde. Beide auteurs zijn duidelijk geëngageerd, maar willen zij ook dat hun werk tot engagement leidt? Dat is de vraag die ik nu zou kunnen beantwoorden: wat is nut van literatuur volgens *Meurtres pour mémoires* en *Étoile errante*?

In het theoretisch kader (1.4) heb ik engagement uitgelegd aan de hand van definities ('morele verplichting', 'verbintenis', 'belang hechten aan een maatschappelijke kwestie', 'gevoel van morele verplichting') en Sartres en Barthes' visies op engagement (respectievelijk leidend tot actie en als taalhandeling). Ik heb engagement op deze manier geprojecteerd op literaire werken waarin de relatie tussen auteur en lezer centraal staat. Dit is ook in *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante* het geval, hoewel op een andere manier dan bij Sartre en Barthes naar voren komt. Zowel Daeninckx als Le Clézio geeft een verbintenis aan met het onderwerp van hun romans, respectievelijk de situatie in en vergelijking tussen (collaborerend) Frankrijk in de Tweede Wereldoorlog en de neerslag van de Algerijnse demonstratie in 1961 en joden in Frankrijk in de Tweede Wereldoorlog en de behandeling van de Palestijnen bij de stichting van de staat Israel. Hoewel Daeninckx en Le Clézio hun verbintenis met de onderwerpen in een andere vorm gieten, zoals gezien in de tekstanalyse (verschillende genres, schrijfstijl, opzet etcetera), is het duidelijk dat zij allebei de onderwerpen van maatschappelijk belang achten. Dit komt bijvoorbeeld naar voren in de opzet van de romans: de twee focalisators (een joodse en een Palestijnse) in *Étoile errante* en het nooit meer noemen van de Algerijnse focalisators of het decor van de Algerijnse demonstratie op 17 oktober 1961 waarmee *Meurtres pour mémoire* opent, tonen een zekere mate van engagement. Ook de symbolische woordkeuzes van beide auteurs duiden op bewustwording. Le Clézio gebruikt bijvoorbeeld veel natuurbeschrijvingen die duiden op vrijheid en één zijn met de wereld. Doordat beide focalisators, zowel Héléne als Nejma, zo omgaan met de natuur, wordt de suggestie gewekt dat zij dicht bij elkaar zijn en samen vrij zouden moeten zijn, in plaats van telkens één van de twee. Daeninckx laat zijn lezer bewustworden van *counter-history* en *multidirectional memory* in *Meurtres pour mémoire* door stereotype beelden van de *detective* in zijn *roman noir* te gebruiken: deze clichés zetten de lezer aan het denken en maakt hen bewust

van de verschillende conflicten in het boek via de figuur van Veillut. Ook omdat een *roman noir* berust op feiten (Veillut staat figuur voor Papon), wordt de lezer zich des te bewuster van de onderlinge verhoudingen, de gebeurtenissen die zich in het verleden hebben afgespeeld en de verschillende herinneringen die de gebeurtenissen aan elkaar koppelen. Juist de stijl, waarop alle besproken aspecten betrekking hebben (genre, woordkeuze, schrijfstijl, symboliek, postmoderne kenmerken, opzet, wijze van vertelling, metateksten en focalisatie) maakt een bewustwording bij de lezer mogelijk. Bij de beschrijving van de gebeurtenissen duidt het opvallend weglaten van een definitief (waarde)oordeel en de belichting van een conflict vanuit meerdere invalshoeken dat engagement als bewustwording aan. Beide auteurs voelen zich moreel verplicht om de lezer van een maatschappelijke kwestie bewust te maken, al wordt dit niet met zoveel woorden gezegd. De manier waarop Daeninckx en Le Clézio hun boodschap weergeven verschilt dus, maar heeft wel hetzelfde nut van literatuur voor ogen: namelijk, engagement. Echter, dit gebeurt op een andere manier dan bij Sartre of Barthes; Daeninckx en Le Clézio hebben geen acties of taalhandelingen voor ogen, maar door het weglaten van een definitief waardeoordeel lijken zij vooral te streven naar bewustwording van meerdere kanten van een bepaald conflict (*counter-history*) en haar (*multidirectional*) relatie met andere conflicten.

Ik denk dat door mijn tekstanalyse duidelijk is geworden dat beide romans ernaar streven een stevige indruk op de lezer achter te laten; zij sporen de lezer aan om na te denken over de beschreven situaties en zich in te leven in meerdere kanten van een conflict. Zij doen dit op een manier die het doel van *memory studies* verwezenlijkt, dat, zoals ik al in mijn theoretisch kader heb uitgelegd, samenhangt met het (overlappende) doel van *cultural studies* dat "may be understood as marking the accumulation of doubts and criticisms that have been posed against orthodox approaches to academic study throughout the twentieth century" (Edgar en Sedgwick 8). Door de *counter-histories*, die door *multidirectional memory* ondersteund worden, wordt de lezer bewogen zich een mening te vormen over de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog in Frankrijk en de Franse handeling tegenover Algerijnen en Algerije (*Meurtres pour mémoires*) dan wel de behandeling van joden in de Tweede Wereldoorlog en de behandeling van Palestijnen vlak daarna (*Étoile errante*). Omdat deze gedachten via opzet, genre en het verhaal in beide romans doorsijpelen en de lezer op deze subtiele manier wijzen op haar boodschap, is zij mijns inziens effectief en uitnodigend. Daeninckx en Le Clézio sporen aan, maar waartoe is de eigen keuze van de lezer. Een duidelijke voorkeur wordt niet uitgesproken, ook al wordt het verhaal wel gestuurd door dominante vertellers of opvallende overeenkomsten; eigenlijk lijkt de invulling van het doel van de romans ook *multidirectional* van aard – hoe de lezer erover denkt, lijkt niet uit te maken, het is belangrijk dát hij of zij erover nadenkt. De stijl van de romans en de symboliek, die *multidirectional memory* creëren en *counter-histories* opbouwen, is hierbij de meest sturende factor.

Als voorschot op de conclusie zou ik dus, direct na mijn tekstanalyse, willen beweren dat uiteindelijk engagement als nut van literatuur kan worden beschouwd aan de hand van *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*, maar op een meer genuanceerde manier dan Sartre en zelfs Barthes voor ogen hadden. De precieze invulling van dit nut van literatuur in de context van *multidirectional memory* en *counter-history* in *memory studies* via *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante* zal ik in hoofdstuk 4 en uiteindelijk ook in de conclusie bespreken. De opzet van de roman (focalisatie, wijze van vertelling, metateksten) en het genre (*roman noir*, hoog 'litterair',

postmoderne kenmerken, symboliek) zorgen voor een specifieke invulling om het nut van literatuur duidelijk te maken, die de verdienste zijn van *memory studies*. *Étoile errante* en *Meurtres pour mémoire* streven dus hetzelfde nut van literatuur na (engagement). Zij doen dit echter op geheel eigen en verschillende wijze, maar wel allebei via de stijl. Over het algemeen kan gesteld worden dat het doel en nut van de roman met de komst van *memory studies* aanmerkelijk veranderd zijn, maar vooral de wijze waarop het nut wordt bereikt, via stijl, lijkt van belang met betrekking tot een eventuele paradigmawisseling. In ieder geval vormen stijl en bewustwording belangrijke termen met betrekking tot engagement als nut van literatuur bij *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*.

Hoofdstuk 4: Paradigmawisseling of niet: is het nut van literatuur in de vorm van engagement veranderd door de komst van *memory studies*?

Nu ik in mijn tekstanalyse in hoofdstuk 3 heb besproken hoe *multidirectional memory* en *counter-histories* precies terugkomen in de beide romans, kan ik in dit hoofdstuk dieper ingaan op het nut van literatuur volgens *memory studies* dat kan worden bepaald aan de hand van *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*. Aangezien ik in mijn theoretisch kader heb vastgesteld dat *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante* met terugwerkende kracht als representatief gelden voor het nieuwe vakgebied van *memory studies*, kan ik middels een vergelijking tussen het nut van literatuur uit de twee besproken romans en het nut van literatuur zoals vastgesteld in mijn bachelorscriptie (zie theoretisch kader) beoordelen of er een paradigmawisseling heeft plaatsgevonden. Uiteindelijk zal ik, samen met enkele van Kuhns begrippen, kunnen kijken of er zich opnieuw een paradigmawisseling heeft voorgedaan, dit keer op de drempel van de eenentwintigste eeuw.

4.1 Daeninckx, Le Clézio en *memory studies*: nut van literatuur

Na de tekstanalyse in hoofdstuk 3 kan ik nu vaststellen wat het nut van literatuur is met betrekking tot herinnering in de Franse context aan de hand van *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*. De bijdrage van *memory studies* in de vorm van *multidirectional memory* en een open *counter-history* zou in theorie voor een paradigmawisseling kunnen zorgen ten opzichte van Sartres én Barthes' opvatting van engagement als nut van literatuur. Ik beschouw daarbij Daeninckx' *Meurtres pour mémoire* en Le Clézio's *Étoile errante* als voorbeelden die het nut van literatuur uitdragen in het licht van *memory studies*, hoewel ik me er terdege van bewust ben dat het Franse taalgebied niet alleen uit Daeninckx en Le Clézio bestaat en dat *memory studies* zich niet alleen tot het Franse taalgebied beperkt. Wat ook niet uit het oog moet worden verloren is dat *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante* enorm van elkaar verschillen qua genre, opzet en verhaal. Zij zetten de besproken technieken van *multidirectional memory* in een *counter-history* (via metateksten, focalisatie, wijze van vertelling, postmoderne kenmerken, woordkeuze, schrijfstijl en symboliek) weliswaar in met hetzelfde doel, nut en uitkomst, maar doen dit op verschillende manieren. Hoewel de twee romans door de inzet van dezelfde technieken en aspecten vaak in één adem genoemd worden, blijven zij verschillend van aard, inhoud en toepassing. Daarnaast is het opvallend dat beide romans – zoals eerder benadrukt – geschreven zijn vóór de bewuste opkomst van *memory studies* als interdisciplinair vakgebied binnen de geesteswetenschappen. Ik kan nu concluderen dat *memory studies* dus van duidelijke invloed is geweest – met terugwerkende kracht! – op romans waarin geheugen en herinneringen thematisch gezien een belangrijke rol spelen.

Zoals ik globaal heb aangegeven in 1.4 is duidelijk geworden dat, (op enkele nuanceverschillen na), Barthes en Sartre in wisselende mate volledig engagement (Barthes) voor ogen hadden als nut van literatuur dan wel de handeling die voortkomt uit dat engagement (Sartre). De vraag is nu of engagement ook als nut van literatuur gezien kan worden naar aanleiding van *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*, en dus indirect voor *memory studies*.

Daarna kan de vraag gesteld worden of zich een breuk heeft gevormd met het (oude?) paradigma van het poststructuralisme dat grote invloeden kent van het postmodernisme. Oftewel: heeft zich weer een paradigmawisseling voltrokken door de opkomst van *memory studies*?¹⁷

Zoals ik in 3.4 al stelde, kan engagement nog steeds als nut van literatuur gezien worden in het tijdperk van *memory studies* aan de hand van *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*. De auteurs Daeninckx en Le Clézio sturen de lezer; zij gebruiken bepaalde tekens in hun romans die de lezer ertoe bewegen na te denken over een conflict. De relatie tussen auteur en lezer is opmerkelijk anders dan Barthes' poststructuralistische invulling in zijn essay "La Mort de l'Auteur" (1968): de auteur krijgt in *memory studies* een opleving en is weer belangrijk. De auteur stuurt de tekst en de lezer mag hier nog steeds mee doen wat hij of zij wil; maar de auteur geeft weldegelijk betekenis mee. Deze sturing komt in de romans naar voren door de opzet van de romans en het gekozen genre. Concreet gaat het vooral om de wijze van vertelling, de focalisatie, de metateksten, de genres en hun kenmerken, de woordkeuze, de opzet van de romans en de symboliek die vanuit het genre tot stand komt.

Deze variabelen kunnen, in Sartres termen, gezien worden als tekens die bij wijze van spreken een armoedige hut tot symbool van sociale ongelijkheid kunnen verheffen. Het grote verschil is echter dat dit niet in zoveel woorden naar voren komt in zowel *Meurtres pour mémoire* als in *Étoile errante*: de lezer wordt inhoudelijk niet aangespoord om een bepaalde kant te kiezen. Dit gebeurt vooral door de zojuist genoemde aspecten, die op hun beurt bepaalde stijlmiddelen (zoals herhaling of vergelijking) inzetten of betrekking hebben op de stijl van de romans; doordat het niveau van engagement zich vooral afspeelt in de (genuanceerde) stijl van beide romans, wordt er ook niet duidelijk aangespoord tot het kiezen van één kant. Vooral in *Étoile errante* worden beide zijden van een conflict belicht door het gebruik van meerdere vertellers en focalisators die elkaars perspectief afwisselen. Ook in *Meurtres pour mémoire* wordt er geen echt waardeoordeel uitgesproken, maar hier is de situatie dan ook anders; twee verschillende conflicten worden aan elkaar gekoppeld waarbij meerdere zijden belicht worden, in plaats van twee zijden van één conflict. Hoe dan ook: stijl lijkt, in tegenstelling tot wat Barthes en Sartre vonden, weldegelijk bepalend in de twee romans.

Engagement wordt dus niet alleen bereikt door verschillende tekens (of woordkeuze), maar stijl kan op zichzelf ook een teken zijn en tot stellingname bewegen. Dit is vooral te zien aan de tweeledige onderzoekswijze waarop ik mijn tekstanalyse gebaseerd heb: opzet en genre zijn beide stijlgevoelige aspecten van een roman. Zoals ik eerder het citaat van Weiss heb aangehaald om Sartres en Barthes' optiek te illustreren, kan ik dit nu ook doen om het tegenovergestelde uit te wijzen met betrekking tot *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*: "Style [...] plays both a necessary and very important role in communicating the writer's message, but it has no intrinsic significance" (390). Ik zou dit nu kunnen herformuleren tot het volgende: "Style [...] plays both a necessary and very important role in communicating the writer's message, and it has intrinsic significance."

¹⁷ Deze vragen zijn erg groot – te groot – om in mijn scriptie volledig te behandelen. Zoals ik in de inleiding en aan het begin van deze paragraaf al aangaf, gaat het mij vooral om het nut van literatuur aan de hand van *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante* en wat voor invloed *memory studies* daar dan al dan niet op gehad heeft. Mijn oordeel over een eventuele paradigmawisseling zal beknopt en zeker niet volledig zijn, maar als een voorschot en inspiratie van verder onderzoek dienen.

Stijl is echter een ongrijpbaar iets in een roman: Bennett en Royle beschrijven stijl, geïnspireerd op Deleuze, als een "sort of signature or singularity in terms of the invention of a new kind of language, a kind of foreign language within a language" (94). Hier beschouw ik stijl als de bevindingen in de tekstanalyse: zowel de wijze van vertelling, de focalisatie, de metateksten, de genres en hun kenmerken, de opzet van de romans, de woordkeuze als de symboliek die vanuit het genre tot stand komt bepalen gezamenlijk de stijl van de romans (en die van Daeninckx en Le Clézio). De vorm, zo blijkt met name uit de metateksten en de bewust gekozen genres (zoals de *roman noir*), is net zo belangrijk als de inhoud bij *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*. Juist de al dan niet bewuste keuze voor een bepaalde stijl, maakt vorming van engagement (de bewustwording) krachtiger en overtuigender dan dat engagement zonder stijl zou worden beschouwd en puur in tekens voorkomt (zoals bij Sartre en Barthes).

Het nut van literatuur vanuit *memory studies* aan de hand van *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante* kan dus, net als in de jaren '50, als engagement of een stellingname van de lezer gezien worden, maar met duidelijke verschillen: bewustwording in plaats van actie of actief een kant kiezen lijkt te worden nagestreefd door Daeninckx en Le Clézio en dit engageren gebeurt vooral via de stijl van de twee romans. De vorm is dus belangrijk in *memory studies*, terwijl die ondergeschikt was voor vooral Sartre maar ook voor Barthes. Hoewel Barthes' begrip van de schriftuur nog het dichtst bij genre of stijl in de buurt komt, vond hij niet dat engagement hier uit voort kwam: juist door het ontbreken van stijl in de neutrale schriftuur kon dit gebeuren.

Memory studies heeft net zoals *cultural studies*, zoals ik in mijn theoretisch kader en in hoofdstuk 3 heb uitgelegd, als doel om zich af te zetten tegen de orthodoxe benadering van de wetenschap uit de twintigste eeuw via het inzetten van (*multidirectional*) *memory*, bij voorkeur in *counter-histories*. *Multidirectional memory* maakt een open *counter-history* mogelijk die een tegenbeweging vormt en tegelijkertijd het grote verhaal van de geschiedenis niet uitwist of probeert te veranderen. Het nut van literatuur vanuit *memory studies* kan dus gezien worden als engagement vanuit een interdisciplinaire presentatie van herinnering dat, zoals gezegd, vooral dient ter bewustwording en een genuanceerde stellingname. Er hoeft niet per se voor een kant gekozen te worden, maar er worden meerdere verbanden gelegd tussen verschillende conflicten.

4.2 Paradigmawisseling?

Nu rest de vraag of de komst van *memory studies* voor een paradigmawisseling binnen de literatuurwetenschappen heeft gezorgd wat betreft het nut van literatuur, zoals Barthes' (post)structuralistische opvattingen dit vanaf de jaren '50 (en echt effectief poststructuralistisch vanaf 1967) (Bennett en Royle 326) bewerkstelligden (zie theoretisch kader 1.4).

De crisis in het existentiële paradigma met betrekking tot het nut van literatuur werd een revolutie; deze "carries a science off in a different direction" (Nickles 3). Barthes ging met *Le degré zéro de l'écriture* zo in tegen Sartres gedachtegoed dat het existentiële paradigma niet meer voldeed; de vraag is nu of het poststructuralistische paradigma heeft afgedaan door de opkomst van *memory studies*.

Het is belangrijk om bij deze vraag in het achterhoofd te houden dat het poststructuralisme gekenmerkt wordt door het postmodernisme, zoals ik in hoofdstuk 1 heb uitgelegd. Bij mijn tekstanalyse heb ik al enkele postmoderne kenmerken besproken, zoals decentrerend, *undecidability* (breekt de notie van één betekenis van een literaire tekst af) en de *little narrative*

(geen poging tot het geven van een wereldbeeld, maar lokale en individuele verklaringen, die in dit geval door middel van *multidirectional memory* aan andere individuele ervaringen gekoppeld worden). Ook *memory studies* wordt gekenmerkt door het postmodernisme; dit wordt alleen al duidelijk wanneer gekeken wordt naar de interdisciplinaire aard van het vakgebied. Juist die interdisciplinaire basis gaat in tegen de orthodoxe benadering van de wetenschap uit (het begin van) de twintigste eeuw. In lijn met het postmoderne gedachtegoed gaat *memory studies* in op de fragmentering en decentrerende van het principe van herinnering, dat dwars door verschillende stromingen en disciplines heen gaat wanneer zij als *multidirectional* gezien wordt.

De vraag is nu of er een paradigmawisseling heeft plaatsgevonden: literatuur kan aan de hand van de twee besproken romans nog steeds gezien worden als proza, het doel kan gezien worden als een andere, anti-orthodoxe benadering van de twintigste-eeuwse wetenschap en het nut van literatuur is gedeeltelijk veranderd door middel van *multidirectional memory*. Het nut van literatuur volgens *memory studies* kan ik nu, na uitgebreid onderzoek en zoals vastgesteld aan het einde van de vorige paragraaf, duiden als engagement vanuit een interdisciplinaire presentatie van herinnering, dat vooral dient ter bewustwording en een genuanceerde stellingname. Via *multidirectional memory* worden meerdere verbanden gelegd tussen verschillende conflicten en worden *counter-histories* geconstrueerd die een ander verhaal vertellen dan het grote verhaal van de geschiedenis. *Multidirectional memory* en *counter-history* dienen zich aan via verhaal, opzet en genre van de romans en op deze manier vindt engagement mede plaats via de stijl van een literair werk. Anders gezegd kan de werking van *memory studies* omschreven worden als een andere blik van de lezer op de wereld om hem of haar heen door middel van herinnering als lijmproduct – stijl is hierbij uiterst belangrijk; maar zijn deze verschillen met het oude, poststructuralistische paradigma groot genoeg om tot een paradigmawisseling te leiden? Is *memory studies* in staat om niet alleen een crisis wat betreft werkwijze en invulling van een literair wetenschappelijk paradigma teweeg te brengen, maar ook een revolutie en uiteindelijk een paradigmawisseling te ontketenen?

Aangezien ik mij altijd gefocust heb op het nut van literatuur, dat zoals gezien aanmerkelijk veranderd is, zie ik mij toch genoodzaakt om (nog) niet van een paradigmawisseling te spreken. Dit baseer ik vooral op het feit dat *memory studies* op dit moment slechts een deel van de literatuurwetenschap in haar greep houdt; zij kan nu nog gezien worden als afzonderlijk, interdisciplinair vakgebied dat nog niet de gehele literatuurwetenschappen veroverd heeft. Dit is alleen al te zien aan het programma van mijn master Literatuur en Cultuurkritiek (2011 / 2012): van de vier cursussen was er één die betrekking had op (*multidirectional*) *memory*, trauma en het verbinden van verschillende conflicten, tegenover drie andere cursussen volgens de traditionele (aan de Universiteit van Utrecht) literatuurwetenschappelijke methode van de focus op bepaalde stromingen. De vraag is nu of *memory studies* in de marge zal blijven opereren en als eigen, interdisciplinair vakgebied een eigen 'discipline' zal worden, of dat zij meer en meer terrein zal winnen en uiteindelijk methode, theorie en inhoud van literair wetenschappelijk onderzoek zal doen omwentelen. Om nu dus te zeggen dat er een paradigmawisseling heeft plaatsgevonden, kan niet: dit is nog te vroeg. Wel zou ik durven beweren dat *memory studies* een Kuhniaanse crisis teweeg kan brengen binnen de literatuurwetenschap op dit moment: "During a crisis period the usual conservative strictures relax somewhat, and truly innovative ideas and practices may emerge as serious alternatives" (Nickles 2). Wel heeft *memory studies* in mijn ogen de potentie om voor een paradigmawisseling te zorgen, aangezien een groep (jonge) wetenschappers actief bezig is met dit

veld en zij promoten het vakgebied zoveel mogelijk (zoals Roedigers en Wertsch' initiatief voor een tijdschrift en een apart universitair programma in *memory studies*):

The repeated failure of established normal scientists to handle the crisis situation, together with the emergence of a promising new approach, may trigger a revolution. What typically happens during the final phase of a scientific revolution is that a group of mostly younger practitioners advocating a new paradigm succeeds in shoving aside the old paradigm and its new paradigm appear to be the final stage in the progressive development of the field. (Nickle 2)

Wat mijn inziens de 'crisis' van *memory studies* binnen de literatuurwetenschap zou kunnen doen uitgroeien tot een paradigmawisseling is de focus op het interdisciplinaire begrip van *multidirectional memory* en het belang van stijl. Juist deze twee zaken, die duidelijk verschillen en tegen de ideeën van het oude paradigma ingaan, kunnen mijns inziens aan de poten van de fundamenteën van het oude paradigma zagen. Wel moet *memory studies* dan uitgroeien tot de overheersende interdisciplinaire 'discipline' in de literatuurwetenschappen en of dit in de toekomst zal gebeuren, is op dit moment nog niet te voorspellen.

Conclusie: *Counter-history, multidirectional memory* en engagement als nut van literatuur in de Franse context: bewustwording en stijl

In mijn bachelorscriptie voor Taal- en Cultuurstudies heb ik het nut van literatuur in de Franse context volgens Sartre en Barthes onderzocht, zoals ik in de inleiding en in hoofdstuk 4 respectievelijk heb uitgelegd en uitgediept. Aan de hand van de twee boeken *Qu'est-ce que la littérature?* (Sartre) en *Le degré zéro de l'écriture* (Barthes) heb ik in mijn bachelorscriptie het nut van literatuur onderzocht met een focus op de paradigmawisseling tussen de existentiële literatuurtheorie van Sartre en de afwisseling met het uiteindelijk poststructuralistische paradigma van Barthes. Ten slotte kwam ik tot de conclusie dat het nut van literatuur volgens beide heren engagement was, maar op een andere manier: Barthes zag engagement vooral als taalhandeling en Sartre als de verandering die voort zou vloeien uit het lezen van een bepaald werk. Het poststructuralisme ging – zoals gezien in hoofdstuk 1 – hand in hand met het postmodernisme in de tweede helft van de twintigste eeuw volgens Fox-Genovese (geciteerd in Goodman par. 6). Dit paradigma zorgde zo voor een paradigmawisseling: het nut van literatuur (engagement als en in de taalhandeling) en vooral de manier om dit engagement te bereiken, waren zodanig veranderd dat het existentiële paradigma niet meer voldeed en afgewisseld werd met het poststructuralistische.

Na deze link met mijn bachelorscriptie te hebben uitgelegd in de inleiding, een uitgebreid theoretisch kader, een tekstanalyse en een oordeel over een eventuele paradigmawisseling kan ik nu eindelijk een conclusie trekken over het nut van literatuur in mijn masterscriptie. In deze scriptie heb ik gekeken naar de invloed van het relatief nieuwe en interdisciplinaire vakgebied van *memory studies* in de Franse context aan de hand van *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*.¹⁸ Begrippen die verwant zijn aan *memory studies* en sinds de komst van dit vakgebied een andere dimensie gekregen hebben, zoals (*multidirectional*) *memory* en *counter-history*, zijn zover mogelijk uitgediept en hebben een belangrijke rol gespeeld tot nu toe. De hoofdvraag kan nu, aan de hand van de vergaarde informatie, beantwoord worden: "Verandert de *multidirectional memory* in een *counter-history* het nut van literatuur in de vorm van engagement? Oftewel: is er sprake van een paradigmawisseling met betrekking tot de literatuurtheorie over het nut van literatuur door de komst van *memory studies*, en hoe speelt dit in de Franse context?". Wel moet in het achterhoofd gehouden worden dat in het verleden behaalde resultaten geen garantie bieden voor de toekomst; ik werp een blik op de situatie van nu en aangezien het vakgebied van *memory studies* en het nut van literatuur sterk aan verandering onderhevig zijn, kunnen zij over een jaar al weer sterk verschillen van de huidige situatie. Ik zal een voorspelling doen voor de toekomst aan de hand van

¹⁸ Zoals aangegeven in het voorwoord en het theoretisch kader beperkt *memory studies* zich niet tot de Franse context maar is dit vakgebied taaloverstijgend. Voor de afbakening van mijn onderzoek heb ik echter gekozen om op *memory studies* in de Franse context te focussen aan de hand van twee Franse romans. Anderstalige romans die ook bestudeerd kunnen worden vanuit *memory studies* zijn bijvoorbeeld *Soldados de Salamina* (2001) van Javier Cercas over de Spaanse burgeroorlog en *The International* (1999) van Glen Patterson over de worsteling tussen de katholieken en protestanten in Noord-Ierland.

mijn bevindingen, aangezien mijn visie niet alleen betrekking heeft op het heden of het verleden, maar ook op wat nog komen gaat door de opkomst van *memory studies* – of dit echt zal gebeuren blijft dus nog maar sterk de vraag.

Ik heb al meerdere voorzetten en voorzichtige uitspraken gedaan die een definitief antwoord op mijn hoofdvraag mogelijk maken. Voordat ik dat echter kon doen, en voordat ik nu een definitief antwoord kan geven, waren twee hoofdstukken nodig voor een theoretisch kader.

Hoofdstuk 1 van dat theoretische kader, "*Memory studies en counter-history: verdere verkenning van een nieuw onderzoeksveld*", was vooral een betere kennismaking met het nieuwe, interdisciplinaire vakgebied van *memory studies*. De inhoud van *memory studies* zelf, het gebruik van het begrip *memory* en het verband tussen *multidirectional memory* en *counter-history* werden uitgelegd. Zo werd duidelijk dat *memory studies* als een onderdeel gezien kan worden van het bredere *cultural studies* en zijn beide vakgebieden breed van omvang. De disciplines waar mijns inziens *memory studies* uit bestaat zijn een kruising tussen de opvattingen van Erll en van Roediger en Wertsch, namelijk geschiedenis, filosofie, psychologie, literatuurwetenschap, sociologie en nieuwe media. Aangezien Roediger en Wertsch terecht opmerkten dat er nog geen duidelijke methode van onderzoek is voor *memory studies* (die wel ontwikkeld moet worden), gaf ik aan op literatuurwetenschappelijke onderzoekswijze te werk te gaan.

Kuhns' begrippen paradigma (interdisciplinaire matrix) en paradigmawisseling (wetenschappelijke revolutie in een periode van radicale verandering) heb ik ook in dit hoofdstuk uitgelegd; het werd duidelijk dat *memory studies*, net als sociologie, niet uit één paradigma kan bestaan volgens Kuhns' opvatting. *Memory studies* bestaat uit meerdere disciplines en is a-paradigmatisch van aard. Als doel heeft dit vakgebied een tegenreactie op de orthodoxe benadering van wetenschap in de twintigste eeuw; zij streeft interdisciplinariteit na.

Ook in hoofdstuk 1 heb ik begrippen die nauw verband houden met *memory studies* nader uitgelegd, zoals het gebruik van de term '*memory*' (*cultural* en *collective*), *multidirectional memory* en *counter-history*. *Multidirectional memory* is in dit theoretisch kader, zoals in de inleiding, uitgelegd als een begrip dat tegen de *zero-sum game* van herinneringen ingaat (verschillende herinneringen kunnen naast elkaar bestaan) en als het leggen van kruisverbanden tussen ogenschijnlijk ongerelateerde situaties. Een *counter-history* is uitgelegd als een literair verhaal dat tegen de *big narrative of history* ingaat en een andere blik werpt op de realiteit vanuit een ongebruikelijke invalshoek. Het verband tussen deze twee begrippen is zeer belangrijk voor mijn scriptie gebleken en heb ik uitgelegd in het eerste deel van dit theoretisch kader: Rothbergs concept van *multidirectional memory* maakt een open *counter-history* mogelijk die tegen de grote geschiedenis ingaat, maar tegelijkertijd deze geschiedenis niet uitwist of probeert te veranderen. Zowel verschillende herinneringen als verschillende geschiedenissen kunnen naast elkaar bestaan: zowel herinnering als geschiedenis is dus *multidirectional* – dit is het verband tussen *multidirectional memory* en *counter-history*. Gelijkoortig van aard ondersteunen ze elkaar en maakt de een de ander mogelijk. Deze definities en verbanden heb ik getoetst aan de hand van oudere definities van *counter-history* (van Funkenstein en Biale) en de (hedendaagse) opvattingen van Rothberg, samen met mijn eigen visie. Ook gaf ik enkele problemen aan die Rothberg

signaleert omtrent *multidirectional memory* en (*counter-*)*histories*, zoals het *boomerang effect* en de aanname dat *collective memory* altijd gekoppeld is aan de identiteit van een bepaalde groep.

In hoofdstuk 2, het tweede deel van het theoretisch kader, ging ik dieper in op de plaatsen en tijdstippen waaruit mijn *case study* bestaat, namelijk Frankrijk, (de kolonie) Algerije, de Tweede Wereldoorlog en Israel (dit hoofdstuk heette dan ook "*Case study* Frankrijk, (de kolonie) Algerije, de Tweede Wereldoorlog en Israel: keuze voor twee romans"). Ik lichtte in het bijzonder twee belangrijke historische momenten uit die als geschiedkundige achtergrond bepalend waren voor *Meurtres pour mémoire*, *Étoile errante* en mijn scriptie: de Tweede Wereldoorlog en de nasleep en de Algerijnse opstand (met in haar kielzog de kolonie Algerije en de daar woedende oorlog). In dat hoofdstuk heb ik de keuze voor mijn twee romans verder uitgelegd door middel van de historische context en een globale weergave van de verhalen. Zo heb ik daar al de aanwezigheid van *multidirectional memory* globaal kunnen aanwijzen op verhaalniveau: in *Meurtres pour mémoire* gebeurde dit door een vergelijking tussen de behandeling van de joden door de Nazi's en de collaborerende Fransen en de behandeling van de Algerijnen door de Fransen middels de schakelpersoon Veillut (geïnspireerd op de echte figuur Maurice Papon). In *Étoile errante* gebeurde dit voornamelijk door de overeenkomstige levens van Hélène en Nejma en de behandeling van de joden tijdens de Tweede Wereldoorlog en de behandeling van de Palestijnen door joden direct na de Tweede Wereldoorlog. Ook heb ik aan het einde van dat hoofdstuk al voorzichtig gekeken of er sprake was van engagement in de romans op basis van die historische context en de verhalen en op welke wijze Daeninckx en Le Clézio engagement construeerden (onder andere door opzet van de romans en de gekozen genres). Ook zijn de publicatiedata van *Meurtres pour mémoire* (1984) en *Étoile errante* (1992) in dit hoofdstuk weer uitgelicht, net zoals in de inleiding: de ideeën en concepten van *memory studies* zouden met terugwerkende kracht geldig kunnen zijn, aangezien de romans voor de bewuste opkomst van het vakgebied (eind jaren '90) geschreven zijn.

In hoofdstuk 3 vond dan uiteindelijk de tekstanalyse plaats. Aan de hand van de opzet van de roman (focalisatie, wijze van vertelling, metateksten), de genres (schrijfstijl, symboliek, eventuele postmoderne kenmerken, woordkeuze) en de verhalen heb ik de *counter-histories* ontleed door middel van *multidirectional memory*. Ook heb ik de relatie tussen *counter-history* en *multidirectional memory* verder uitgediept en mijn eigen visie ten overstaan van Rothberg nog duidelijker vorm gegeven – zo heb ik Rothbergs concept breder getrokken op het gebied van genre (niet alleen een *roman noir*) en *multidirectional memory* concreet in de tekst aangegeven. De voorbeelden van *multidirectional memory* in de *counter-histories*, zoals ik ze ook al in het theoretisch kader beknopt had geschetst, heb ik in dit hoofdstuk grondig uitgebreid door een nauwkeurige tekstanalyse.

Eerst zal ik nu de belangrijkste punten van mijn tekstanalyse wat betreft *multidirectional memory* en *counter-history* op het niveau van verhaal, opzet en genre nog eens kort weergeven en daarna kan ik aan de hand daarvan een conclusie trekken over het uiteindelijke doel van deze mechanismes in *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante*. Dit doel is beslissend voor en hangt samen met het nut van literatuur dat de romans onderschrijven.

Ik heb mijn analyse opgebouwd aan de hand van Rothbergs idee van *multidirectional memory*, waaraan ik zelf de concrete uitwerking van *multidirectional memory* op verhaal- en tekstniveau heb toegevoegd: Rothberg keek bij zijn analyse van *Meurtres pour mémoire* vooral naar het genre van de *roman noir* en de capaciteit om verborgen verledens zichtbaar te maken door het gebruik van verschillende generaties. Ik besloot daarop ook een roman uit een ander, hoog literair genre met postmoderne kenmerken, *Étoile errante*, aan een onderzoek naar *multidirectional memory* en *counter-history* te onderwerpen. Ook heb ik, in tegenstelling tot Rothberg, de relatie tussen *multidirectional memory* en *counter-history* nauwkeurig onderzocht en gedefinieerd. Ik gebruikte daarbij enkele narratologische theorieën van Forster, Genette en Stanzel en richtte mij op de opzet van beide romans (waaronder focalisatie, metateksten en wijze van vertelling) en de verschillende genres (waarbij ik ook de schrijfstijl, woordkeuze en de aanwezige symboliek besprak).

Wat betreft opzet is duidelijk geworden dat zowel *Meurtres pour mémoire* als *Étoile errante* over perspectiefwisselingen beschikken. Daeninckx voert in de eerste twee hoofdstukken alleen maar heterodiëgetische vertellers ten tonele, die gefocaliseerd worden vanuit verschillende personages – de Algerijnse Saïd Milache, Lounès Tougourd, Kaïra Guelanine en Aounit Guelanine en de Fransman Roger Thiraud. In de eerste twee hoofdstukken is er sprake van een zogenaamde *figural narrative* (een heterodiëgetisch narratief waarin de verteller op de achtergrond blijft (“covert”) en de interne focalisatie zich op de voorgrond bevindt). Doordat de Algerijnse focalisators na de eerste twee hoofdstukken nooit meer genoemd worden, maken zij extra veel indruk op de lezer; de auteur stuurt zo het leesproces en wil blijkbaar iets duidelijk maken.

De Algerijnse opstand waarin de Algerijnse focalisators optreden samen met focalisator Roger Thiraud, die tijdens de demonstratie wordt vermoord, vormt een eerste opzet voor *multidirectional memory* in *Meurtres pour mémoire*: Roger wordt vermoord omdat hij erachter is gekomen dat bepaalde Fransen tijdens de Tweede Wereldoorlog vele joden vanuit Drancy deporteerden en na de oorlog dit verborgen probeerden te houden. De bloedig neergeslagen demonstratie op 17 oktober 1961 vormde een dekmantel voor de huurmoord op Roger. Echter, ook de ware gebeurtenissen op 17 oktober 1961 met betrekking tot de behandeling van de Algerijnen is altijd onderdrukt geweest – ook die ware aard moest verborgen blijven. Het blijkt dat de hoge politiechef, Veillut, in beide verledens een hoofdrol speelt: hij was één van de collaborerende Fransen die de deportaties regelde en gaf opdracht hardhandig op de Algerijnen toe te treden op 17 oktober 1961. Hij blijkt ook de opdrachtgever te zijn geweest voor de moord op Roger en later Bernard, Rogers zoon, vermoord te hebben toen hij zich ook in dezelfde geschiedenis ging verdiepen die zijn vaders dood betekende. Ook in *Étoile errante* is er sprake van perspectiefwisselingen en heterodiëgetische en homodiëgetische vertellers: het boek bestaat uit vijf delen waarvan er vier vanuit de joodse Héléne (Esther) gefocaliseerd worden en één vanuit de Palestijnse Nejma. Wanneer de heterodiëgetische vertelling van kracht is, is er ook in *Étoile errante* sprake van een *figural narrative*.

Daarnaast is er in zowel *Meurtres pour mémoire* als in *Étoile errante* niet alleen *variable focalisation*, maar ook *multiple focalisation* aanwezig (een techniek die één gebeurtenis meerdere keren vanuit verschillende focalisators weergeeft): in *Meurtres pour mémoire* gebeurt dit laatste bij

de herhaling van plaats en tijdstip op 17 oktober 1961 en in *Étoile errante* gebeurt dit met betrekking tot de ontmoeting van Nejma en Hélène. De *multiple focalisation* in *Meurtres pour mémoire* door middel van herhaling van datum en tijd verhoogt de spanning en vestigt het verhaal in de werkelijkheid.

Wat betreft de opzet van de roman dienen ook de metateksten als een constructie van *multidirectional memory* en het duiden van *counter-histories*, zoals de motto's en de titels met betrekking tot geschiedenis, trauma, herinneren en rondzwerven, maar ook de opdracht in *Étoile errante (aux enfants capturés)* en de informatie over Daeninckx in *Meurtres pour mémoire (écrivain engagé)*.

Naast de opzet heb ik ook de genres van de romans onderzocht. *Meurtres pour mémoire* beschikte als *roman noir* over een goed genre voor *multidirectional memory* en het openbaren van *counter-histories* doordat volgens Belhadjin de misdaad zelf niet de belangrijkste gebeurtenis in een dergelijk genre is, maar de weg die wordt afgelegd om tot een oplossing van de moord te komen. Mijn analyse van de verschillende, stereotypische kenmerken van de *roman noir* in *Meurtres pour mémoire* bevestigden dit beeld, zoals het taalgebruik van Cadin. Maar ook de contrasterende weergave van dezelfde gebeurtenissen vlak naast elkaar (zoals het Algerijnse dodenaantal volgens de politie en volgens de Algerijnse ooggetuigen), het geweld en de schrijfstijl van het genre maakten de *roman noir* geschikt voor *multidirectional memory*. Ook speelden plaats en tijd een belangrijke rol tijdens mijn analyse van *Meurtres pour mémoire*, wat goed te zien was in de epiloog wanneer de Algerijnse werker bij de Bonne-Nouvelle posters verwijderd uit het Nazi-tijdperk. Tot op het einde gaat op deze manier de Algerijnse demonstratie een relatie aan met de Franse collaboratie in de Tweede Wereldoorlog.

Het hoog literaire genre van *Étoile errante* bleek op een andere manier *multidirectional memory* te bevatten en *counter-histories* te openbaren. Dit gebeurde bijvoorbeeld aan de hand van enkele postmoderne aspecten die de schrijfstijl kenmerkten, zoals *undecidability* (het betwijfelen en herdefiniëren van absolute waarden als God, Waarheid, Rede, Recht enzovoorts), de *little narrative* (die lokale verklaringen geeft van individuele gebeurtenissen in plaats van een geheel wereldbeeld) en decentrerend (waarin rede, identiteit, cultuur en betekenis worden betwist). Ook vond ik wat betreft schrijfstijl en woordkeuze in *Étoile errante* veel symboliek door de parallellen die Le Clézio trekt tussen de levens van Nejma en Hélène en de plaats die hij geeft aan herinnering en de natuur. Juist die natuurbeschrijvingen fragmenteren de tekst (postmoderne eigenschap), maar trekken het verhaal ook in het hier en nu (zoals de datum- en de tijds herhalingen in *Meurtres pour mémoire*). Ook staan zij in een symbolische relatie met het begrip vrijheid.

Ten slotte heb ik in hoofdstuk 4 gekeken naar de mogelijkheid van een paradigmawisseling. Daartoe heb ik eerst nog eens de relevante bevindingen van mijn bachelorscriptie – de overeenkomsten en verschillen tussen Sartres en Barthes' literatuuropvattingen en de uiteindelijke paradigmawisseling – nog eens herhaald. Vervolgens keek ik naar mijn bevindingen in mijn masterscriptie tot nu toe – hoe Daeninckx' en Le Clézio's werkwijze verschilt van de ideeën van Sartre en Barthes en hoe zij onderling van elkaar verschillen, en of *memory studies* voor eenzelfde soort paradigmawisseling zou kunnen zorgen als het poststructuralistische gedachtegoed.

Uiteindelijk kon ik in hoofdstuk 4 pas echt een conclusie trekken over het nut van literatuur in *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante* en na dit hoofdstuk is het mogelijk om nu een antwoord te geven op de hoofdvraag "Verandert de *multidirectional memory* in een *counter-history* het nut van literatuur in de vorm van engagement? Oftewel: is er sprake van een paradigmawisseling met betrekking tot de literatuurtheorie over het nut van literatuur door de komst van *memory studies*, en hoe speelt dit in de Franse context?". Ik zal de hoofdvraag in delen behandelen: allereerst zal ik antwoord geven op het al dan niet veranderde nut van literatuur in de vorm van engagement door de recent belangrijk geworden begrippen *multidirectional memory* en *counter-history* uit het interdisciplinair georiënteerde *memory studies*. Aan de hand van de voorgaande hoofdstukken kan ik stellen dat het nut van literatuur in de vorm van engagement weldegelijk anders is in zowel Daeninckx' *Meurtres pour mémoire* als in Le Clézio's *Étoile errante*. Hoewel *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante* enorm van elkaar verschillen qua genre, opzet en verhaal, zetten zij de besproken technieken van *multidirectional memory* in een *counter-history* (via metateksten, focalisatie, wijze van vertelling, postmoderne kenmerken, woordkeuze, schrijfstijl en symboliek) wel in met hetzelfde doel, nut en uitkomst.

Engagement kan nog steeds als nut van literatuur gezien worden in het tijdperk van *memory studies*, maar op een andere manier dan Sartre (bewegen tot actie) en Barthes (pure taalhandeling) voor ogen hadden. Ook Daeninckx en Le Clézio sturen hun lezers aan de hand van tekens (zoals schrijfstijl, woordkeuze en symboliek), zoals in de tekstanalyse uitgebreid aan bod is gekomen. Echter, het lijkt in beide besproken romans door een ogenschijnlijk afwezig oordeel om een bewustwording van de geschiedenis en verschillende kanten van die geschiedenis te gaan, in plaats van om alleen een (poststructuralistische) taalhandeling of het aanzetten tot actie. De relatie tussen de auteur en de lezer lijkt weer belangrijker te worden na Barthes' poststructuralistische instelling van de dood van de auteur. Daeninckx en Le Clézio sturen de lezer; de lezer mag nog steeds deze sturing een eigen invulling geven, maar de auteur geeft weldegelijk een bepaalde betekenis mee. Zo wordt de lezer inhoudelijk niet aangespoord om een bepaalde kant te kiezen, maar lijkt het wel belangrijk om meerdere zijden van een conflict te bekijken en vooral een blik van nuance te adopteren wanneer naar een bepaald conflict of een bepaald geschiedenisverhaal gekeken wordt.

Ook de manier waarop dit nut van literatuur behaald wordt, is anders dan Sartre en Barthes nodig vonden. Uit de tekstanalyse is gebleken dat stijl, eerder door Sartre en Barthes als belangrijk maar betekenisloos betiteld, in *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante* wel een hoofdrol speelt. Juist de stijl (die vorm krijgt in de aspecten die in de tekstanalyse behandeld zijn, zoals focalisatie, schrijfstijl, wijze van vertelling, symboliek, woordkeuze, genre, metateksten en postmoderne kenmerken) constitueert engagement in de romans en maakt duidelijk dat bewustwording van *counter-histories* en *multidirectional memory* centraal staat.

Het nut van literatuur kan met de komst van *memory studies* dus gezien worden als engagement of stellingname, net zoals in de jaren '50, maar met duidelijke verschillen. Bewustwording vervult het nut en wordt voor een belangrijk deel door stijl tot stand gebracht samen met enkele termen uit *memory studies*. Zo creëert *multidirectional memory* de mogelijkheid tot een *counter-history*, die weer een genuanceerde(re) stellingname tot gevolg kan hebben.

Counter-histories en *multidirectional memory* zetten de lezer actief aan het denken en reiken een ander en completer beeld van de werkelijkheid aan. Daarnaast is niet alleen het nut, maar ook het doel van literatuur veranderd door *memory studies*, zoals al eerder naar voren is gekozen: dat doel is namelijk het zich afzetten tegen de orthodoxe benadering van wetenschap in de twintigste eeuw. Deze tegenreactie, plus het eerder geconstateerde feit dat *memory studies* uit meerdere disciplines bestaat en dus a-paradigmatisch van aard is, plaveit de weg voor een eventuele paradigmawisseling. Maar of het zover al is, is zeer de vraag.

Zo concludeerde ik aan het einde van hoofdstuk 4 dat het nog te vroeg is en niet gegrond om van een paradigmawisseling te spreken door de komst van *memory studies* op dit moment, om het tweede deel van de hoofdvraag te beantwoorden. Hoewel ik mij in deze scriptie gefocust heb op dit vakgebied in de Franse context, ben ik mij er terdege van bewust dat *memory studies* op dit moment slechts een deel inneemt van de literatuurwetenschap en niet de gehele literatuurwetenschap heeft overgenomen. Literatuur kan op basis van *Meurtres pour mémoire* en *Étoile errante* sinds de komst van *memory studies* nog steeds gezien worden als proza, het doel als een anti-orthodoxe benadering van de twintigste-eeuwse wetenschap en het nut als engagement vanuit een interdisciplinaire presentatie van herinnering, dat vooral dient ter bewustwording van een bepaalde situatie en een genuanceerde stellingname. Omdat er dus (nog) geen sprake is van een paradigmawisseling, zijn de literatuurtheorie en het nut van literatuur nog wel onderworpen aan paradigma's ondanks de a-paradigmatische aard van *memory studies*. In de inleiding en het theoretisch kader stelde ik dat, als er sprake zou zijn van een paradigmawisseling door *memory studies*, er geen paradigma's meer mogelijk zouden zijn door de a-paradigmatische aard van het vakgebied. Er is echter geen sprake van een paradigmawisseling, maar omdat *memory studies* wel het nut van literatuur beïnvloedt staan Kuhns principes van paradigma en paradigmawisseling wel op de tocht.

De vraag is nu in welke richting het glibberige *memory studies* zich vanaf nu gaat bewegen: zij kan in de marge van literatuurwetenschap blijven opereren en uiteindelijk steeds groter worden, of zij kan als interdisciplinair vakgebied een eigen 'discipline' worden. Voor allebei de opties moet *memory studies* eerst een eigen methode van wetenschappelijk onderzoek vaststellen en een duidelijker vakgebied worden.

Memory studies brengt mijns inziens hooguit een crisis teweeg in het poststructuralistische paradigma, dat doordrenkt is van het postmodernisme. Meer focus op inderdisciplinaire termen als *multidirectional memory* en *counter-history* en het belang van stijl en bewustwording zouden uiteindelijk voor een paradigmawisseling kunnen zorgen. Ik schat echter in dat dit voorlopig nog niet gaat gebeuren: ook op andere wetenschappelijke vlakken, zoals de bèta-kant van de wetenschap, schieten interdisciplinaire velden als paddenstoelen uit de grond – zo heeft de Universiteit van Amsterdam een Instituut voor Interdisciplinaire Studies opgericht (*IIS*). Ik denk dat deze interdisciplinaire vakgebieden voorlopig als apart vakgebied beschouwd zullen worden, maar ze hebben door hun innovatieve en vernieuwende ideeën (zoals in de geesteswetenschap Rothbergs *multidirectional memory* hier een voorbeeld van is) wel de kwaliteit om voor een omwenteling in de wetenschap te zorgen.

Bibliografie

Barthes, Roland. *De nulgraad van het schrijven*. [1953]. Vertaling E. Axel van Caspel. Amsterdam:

De Bezige Bij, Meulemhoff Nederland en Van Genneep, 1970.

----- . *Critical Essays*. Vertaling Richard Howrad. Evanston, IL: Northwestern UP, 1972.

Belhadjin, Anissa. "From Politics to the Roman Noir." *South central review* 27.1 (2010): 61 – 81.

Bennett, Andrew en Nicholas Royle. *An Introduction to Literature, Criticism and Theory*. 4e druk.

Harlow, England [etc.]: Pearson Longman, 2009.

Biale, David. "Counter-History and Jewish Polemics Against Christianity: The *Sefer toldot*

yeshu and the *Sefer zerubavel*." *Jewish Social Studies* 6.1 (1999): 130 – 145.

Boulouque, Sylvain. "Les anarchistes, le sionisme et la naissance de l'État d'Israël." *À Voix Autre* 9

mei 2008. 9 juni 2012 <http://www.avoixautre.be/spip.php?article750&var_recherche=ann%E9es%2040%20israel#nb9>.

Le Clézio, Jean-Marie Gustave. *Étoile errante*. Parijs: Gallimard, 1992.

Daeninckx, Didier. *Meurtres pour mémoire*. [1984]. Parijs: Gallimard, 2006.

Deppman, Jed. "History with style: The impassible writing of Flaubert." *Style* 30.1 (1996): 28 -30.

Dietrich, René. "Postmodern Noir Investigations and Disintegrations of Identity: Denis Johnson's

Resuscitation of a Hanged Man and Philip K. Dick's *A Scanner Darkly*." *Crimeculture Summer Special: Postmodern and Future Noir* 2006: introductie en sectie 2. 1 juni 2012 <<http://www.crimeculture.com/Contents/Articles-Summer05/ReneDietrich.html>>.

Drayer, Elma. "Schurkenstaat tussen louter vreedzame naties." *Trouw* 10 juni 2010. 23 mei 2012.

Nieuws: Buitenland <<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/nieuws/archief/article/detail/1590594/2010/06/10/Schurkenstaat-tussen-louter-vreedzame-naties.dhtml>>.

Edgar, Andrew en Peter Sedgwick (red.). *Key Concepts in Cultural Theory*. Londen: Routledge, 1999.

Erll, Astrid. "Traumatic pasts, literary afterlives, and transcultural memory: new directions of literary and media memory studies." *Journal of Aesthetics and Culture* 3 (2011): 1 – 5.

Erll, Astrid en Ansgar Nünning (red.), in samenwerking met Sara B. Young. *Cultural Memory Studies: An International and Intersdisciplinary Handbook*. Berlijn: De Gruyter, 2008.

"Facing the Past / Facing the Future: History, Memory, Literature." Conferentie website. 6 – 9 Mei 2009. Departement van Amerikaanse Cultuur en Literatuur, Bahcesehir University. <<http://www.h-net.org/announce/show.cgi?ID=164549>>.

Forsdick, Charles. "«Direction les oubliettes de l'histoire»: witnessing the past in the contemporary French polar." *French Cultural Studies* 12 (2001): 333-350.

Forster, Edward M. *Aspects of the Novel*. [1927]. Harmondsworth: Penguin Books, 1987.

"Foundation of the state of Israel." *History today* 48.5 (1998): 33–34.

Frijhoff, Willem. "Herinneren als kunst van vergeten. Hoe wij al dan niet bewust onze geschiedenis selecteren." Dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam, 2010.

Goodman, David. "Postmodernism and history." *American Studies International* 31.2 (1993): 1—17.

Gorrara, Claire. *The roman noir in Post-War French culture: dark fictions*. Oxford [etc.]: Oxford UP, 2003.

Graaf, Iris M. de. "Wat is literatuur volgens Jean-Paul Sartre en Roland Barthes? Weergave van een paradigmawisseling in de jaren '40 – '50 van de twintigste eeuw." Thesis Universiteit Utrecht, 2010 < <http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2011-0826-202300/scriptieIrisdeGraaftotaal.pdf>>.

Graebner, Seth. "Remembering 17 October 1961 and the Novels of Rachid Boudjedra." *Research in African Literature* 36.4 (2005): 172 – 197.

IIS. 21 juni 2012. Universiteit van Amsterdam Instituut voor Interdisciplinaire Studies. 8 juni 2012 < <http://www.iis.uva.nl/nieuws-iis/nieuws.cfm>>.

Jahn, Manfred. "Narratology: A Guide to the Theory of Narrative." 2005. Departement Engels, Universiteit van Keulen. 2 mei 2012 < <http://www.unikoeln.de/~ame02/pppn.htm#N1.16>>.

Leezenberg, Michiel en Gerard de Vries. *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen*. Amsterdam: Amsterdam UP, 2001.

Levitt, Laura. Recensie van *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the*

Age of Decolonization, Michael Rothberg. Temple University, H-Judaic (June, 2010). 25
Maart 2012 <<http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=29294>>.

Mason, Mike. "Batailles pour la mémoire." Recensie van *La bataille de Paris: 17 octobre 1961* door
Jean-Luc Einaud. *Journal of African History* 35 (1994) : 303 – 308.

Morris, Benny. *1948: a history of the first Arab-Israeli war*. New Haven [etc.]: Yale UP, 2008.

Nasr, Ramsey. "Poetry and Engagement." *Poetry International Festival* juni 2004. 8 februari
2012 <http://2004.poetry.nl/www.poetry.nl/festival_2004/Nasr.pdf>.

Nickles, Thomas [red.]. *Thomas Kuhn*. Cambridge [etc.]: Cambridge UP, 2003.

Olick, Jeffrey K. *The politics of regret: on collective memory and historical responsibility*. New York
[etc.]: Routledge, 2007.

"Ophef over gedicht 4 mei." *NOS.nl* 25 april 2012. 3 mei 2012 <<http://nos.nl/artikel/366401-ophef-over-gedicht-4-mei.html>>.

"Opzoeken", Betekenis 'engagement'. *Van Dale Online*. 2012. Van Dale Uitgevers. 9
juni 2012 <<http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=engagement&lang=nn>>.

"Opzoeken", Betekenis/definitie van engagement. *Encyclo*. 2012. Online Encyclopedie. 3 juni 2012
<<http://www.encyclo.nl/begrip/engagement>>.

Petras, James. "Why Condemning Israel and the Zionist Lobby is so Important." *Journal of
Contemporary Asia* 37.3 (2007): 380 - 385.

Ratna, Tjalling en Wouter. "Zionistische Lobby." *Israel-Palestina Info*. 9 mei 2012. 18 mei 2012
<http://www.israel-palestina.info/zionistische_lobby-html/>.

Rey Mimoso-Ruiz, Bernadette. "Le Clézio et l'émigration: le tragique du réel." *Voix plurielles* 8.2
(2011): 116 – 131.

Ricoeur, Paul. In: Olick, Jeffrey K. et al, red. *The Collective Memory Reader*. Oxford: Oxford
UP, 2011. 475 – 480.

Roediger III, Henry L. en James V. Wertsch. "Creating a new discipline of memory studies."
Memory Studies 1.9 (2008): 10 – 22.

Ross, Kristin. "Watching the detectives" in: *Postmodernism and the Re-reading of Modernity*,
Francis Barker, Peter Hulme and Margaret Iversen (red.). Manchester and New York:
Manchester UP, 1992. 46-65.

Rothberg, Michael. *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of
Decolonization*. Stanford: Stanford UP, 2009.

----- "From Gaza to Warsaw: Mapping Multidirectional Memory." *Criticism* 53.4 (2011): 523 –
548.

Sartre, Jean-Paul. *What is Literature?* [1948]. Vertaling Bernard Frechtman. Abingdon, Oxon:
Routledge Classics, 2001.

Skitolsky, Lissa. Recensie van *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*, Michael Rothberg. "Recollecting Violence: Michael Rothberg's *Multidirectional Memory*." *Postmodern Culture* 20.2 (2010). 1 April 2012 <http://muse.jhu.edu.proxy.library.uu.nl/journals/postmodern_culture/v020/20.2.skitolsky.html>.

Stora, Benjamin. *Algeria, 1830 – 2000: A Short History*. 1991. Vertaling Jane Marie Todd. New York: Cornell UP, 2001.

-----". "La guerre d'Algérie dans les mémoires françaises: Violence d'une mémoire de revanche." *Esprit créateur* 43.1 (2010): 7 - 31.

"VS 'walgt' van van veto Rusland en China, maar hoe zit het met hun eigen veto's?" *Arablog*. 5 februari 2012. 13 maart 2012 <<http://www.arablog.nl/2012/02/05/vs-walgt-van-veto-rusland-en-china-hoe-zit-het-met-de-amerikaanse-vetos/>>.

Weiss, Gail. "Reading/writing between the lines." *Continental Philosophy Review* 31 (1998): 387 – 409.